

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК [329.7СВУ:929 О. Бочковський]"1914/1918"

Іван ПАТЕР

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ І ОЛЬГЕРД ІПОЛИТ БОЧКОВСЬКИЙ: ПРАКТИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК ІЗ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ

Проаналізовано наукову діяльність Ольгерда Іполита Бочковського в Союзі визволення України, за сприяння якого він опублікував низку праць з українського питання, національного пробудження поневолених народів, агресивної політики Росії щодо українців та інших європейських народів, українсько-польських відносин. Показано внесок ученого в опрацювання теоретичних проблем націології.

Ключові слова: Ольгерд Бочковський, СВУ, національне питання, націологія.

Перша світова війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців Галичини і Наддніпрянщини, які опинилися між двома ворогуючими великодержавами – Австро-Угорщиною та Росією. Напередодні війни українці по обидва боки австро-російського кордону мали певні успіхи у національно-культурному житті, але дуже малі у національно-політичному. Тепер же змагання за українську державність і соборність переходило із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину. Галичани і наддніпрянці з вибухом війни проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували і це поставило їх у протилежно воюючі сторони. Українці Галичини й Наддніпрянщини, що опинилися в еміграції, зорієнтувалися у тогочасній ситуації та взяли національно-політичну ініціативу у свої руки. Галичани у серпні 1914 р. заснували Головну Українську Раду (ГУР) й почали формувати військові відділи Українських Січових Стрільців, а наддніпрянські політемігранти створили 4 серпня 1914 р. у Львові Союз визволення України (СВУ) на чолі з Дмитром Донцовим¹.

Це була безпартійна політична організація для представництва інтересів українського народу Російської імперії, яка головним своїм постулатом проголосила державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі українського питання в європейській політиці. Реалізацію національної ідеї Союз пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого «на руїнах Російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна, Самостійна Україна»².

У вересні 1914 р. через російську окупацію Галичини Союз переніс осідок зі Львова до Відня, де вже перебували громадсько-політичні діячі Галичини і Буковини. Тут він видав низку політичних відозв до окремих європейських народів – болгар, румунів, турків, шведів, чехів, розвинув значну інформаційно-дипломатичну

¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 73–74.

² Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень. – 1914. – Ч. 1. – С. 1–2.

діяльність для популяризації української справи серед громадсько-політичних кіл у Європі й Америці, розгорнув велику видавничу роботу для піднесення національної свідомості українців, проводив широку культурно-просвітню і національно-освідомлювальну працю серед військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини.

Ядро СВУ становили члени колишньої Революційної Української Партії (РУП), а потім – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і «Спілки» (УСД «Спілка» увійшла до РСДРП на початку 1905 р. на правах автономної організації меншовицької фракції). Союз об'єднав навколо себе людей різного соціального стану і різних політичних переконань – від національних демократів до соціал-демократів. У ньому були представлені майже всі тогочасні політичні напрямки Наддніпрянщини. Громадсько-правовий плюралізм СВУ дав змогу залучити до співробітництва понад 40 відомих галицьких і буковинських політичних та культурних діячів різної політичної спрямованості й ідейних переконань. Але всі вони підтримували основний постулат Союзу – самостійність України³.

Відповідно до списку, складеного членом Президії СВУ Андрієм Жуком, організація за весь час існування (серпень 1914 р. – липень 1918 р.) налічувала у своїх рядах понад 250 членів, співробітників і активу з-посеред військовополонених українців⁴. У цьому списку значилося і прізвище Ольгерда Іполита Бочковського – видатного українського вченого, соціолога, зокрема націолога, громадсько-політичного діяча й публіциста.

Діяльність О. Бочковського, його наукову спадщину відповідно оцінили ще сучасники науковця, українські й зарубіжні вчені: І. Брик, П. Дубрівний, П. Феденко, Б. Маргос, С. Моренко, В. Харват, А. Фрінта, А. Черни. У сучасній українській історіографії з'явилася низка видань, в яких висвітлено різноманітні сторони наукової та громадсько-політичної діяльності О. Бочковського, а також окремі епізоди та факти з його особистого життя. Це, зокрема, публікації С. Віднянського, В. Пономарьова, В. Потульницького, О. Гнатюк, І. Патера, І. Срібняка, О. Сидоренко, І. Каневської, В. Панченка, І. Готя, К. Шудрі тощо. Відрадно, що останнім часом опубліковано «Вибрані праці та документи» О. Бочковського у 2-х томах, знято про нього документальний фільм, що дасть змогу краще пізнати його як вченого і людину.

Народився Ольгерд Іполит Бочковський 14 березня 1885 р. на станції Долинська Херсонської губернії (нині м. Долинська Кіровоградської області) у сім'ї службовця російської імператорської залізниці. Мав ще брата-близнюка Мечислава, який помер у дев'ятимісячному віці від менінгіту, і молодшого, Тадеуша (26 листопада 1887 року народження), який пізніше став католицьким священиком⁵.

Дитячі літа провів Бочковський серед українських степів. У 1899 р. разом із братом Тадеушем вступив до Земського реального училища у м. Єлисаветграді (тепер м. Кропивницький), закінчивши перед тим реальну школу в Катеринославі (нині м. Дніпро). Молоді роки Бочковського на його малій батьківщині – це доба

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 31–32; Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 368.

⁴ Патер І. Союз визволення України... – С. 77.

⁵ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії / І. Каневська // Бочковський О. І. Вибрані твори та документи. – Київ: Генеза, 2018. – Т. I. – С. 12–13.

велетенського розвитку промисловості у Південній Україні, куди прийшов чужоземний капітал, розробляючи природні багатства. Виросли фабрики, заводи, копальні, збудовано залізниці, елеватори в чорноморських портах і т.д. У не густо заселену степову Україну тисячами напливали робітники з різних російських країв, а тому й населення міст було змішаним, повний конгломерат. Переважала російська мова, однак більшість у таких містах, як Катеринослав, Одеса становили євреї, українці, греки, турки, вірмени, німці, поляки, латиші та ін. Очевидно, така національна різноманітність краю, де народився О. Бочковський, за словами його приятелів, дала зав'язку для пильного зацікавлення національною справою взагалі, з чого пізніше з'явилася низка наукових праць про національне питання⁶.

Зазначимо, що Ольгерд Бочковський, як і багато інших українських патріотів – Володимир Антонович, Олександр і Софія Русови, – прийшов до українства від чужої мови й культури. Він походив з етнічно мішаної сім'ї. Батько Аполлон був з українського, але спольщеного роду, мати Анна Раецька – з литовського. Рідними для нього стали литовська і польська мови, а багатомовність середовища, в якому він формувався, дала свій результат – у зрілому віці науковець знав близько 20 мов⁷. Хоч Ольгерд народився у римо-католицькій сім'ї, він ніколи не виказував ані своєї релігійності, ні атеїзму, відносячи це питання до сфери найінтимніших виявів людської душі. Будучи польсько-литовського походження, але Бочковський вирішив в Україні, не пішов ні до поляків, ні до литовців, а назавжди зв'язав свою долю, працю і любов із українським народом.

Закінчивши середню школу, вісімнадцятилітній О. Бочковський у 1903 р. став студентом Лісового інституту в Санкт-Петербурзі. Тут він приєднався до соціал-демократичного руху, якому був відданий до кінця життя. Революція 1905 р. спричинила активні дії і серед студентства. Реакція царизму на революційні події не дала О. Бочковському можливості продовжити навчання, оскільки його, за згадкою свого товариша Панаса Феденка, переслідувала поліція за виступи на студентських вічах⁸.

У цей час О. Бочковський прийняв остаточне рішення виїхати за кордон. На початку 1906 р. він опинився у Празі, побувши перед тим деякий час у Кракові. Однак кінцевим пунктом свого життя вважав Париж – місто «тодішньої революційної Мекки для всіх тих, хто мусів тікати від безпросвітньої столипінської реакції»⁹.

Хоч Прагу він сприймав як тільки перехідним етапом, вона стала на все життя постійним місцем осідку науковця. У своїх спогадах О. Бочковський зазначав: «Як і всі, що покинули російські школи, про чехів я дуже мало знав. Крім Івана Гуса – і то з Шевченка – мабуть нічого зрештою, це була для мене Австрія. На разі навіть назва столиці чеського народу – Praha – видавалася мені трохи неприродною. Природнішою – не знати чому – була німецька її форма – Prag»¹⁰.

Тут він продовжив навчання, слухаючи лекції у чеському університеті Карла-Фердинанда, увійшов до української студентської громади, швидко і докладно вивчив

⁶ Друг. Ольгерд Бочковський // Свобода (Джерсі Сіті). – 1939. – Ч. 287. – 11 грудня.

⁷ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 13.

⁸ Феденко П. Ісаак Мазепа / П. Феденко. – Лондон, 1954. – С. 134.

⁹ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб (Париж). – 1930. – № 29–30. – С. 20–21.

¹⁰ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика... – С. 21.

чеську мову. Друг О. Бочковського про цей період його життя пише: «Тут він перемінює предмет своїх студій. Відходить від ботаніки та лісової інженерії і захоплюється найскладнішою наукою – наукою про закони суспільного життя людей – соціологією»¹¹.

У Празі О. Бочковський у 1908 р. познайомився з професором Томашем Гаррігом Масариком, за його словами, «з приводу справи, яка відіграла у моєму житті фатальну роль та з якою теоретично і публіцистично я все ще не можу жадним робом розплутатися». Йшлося про його першу статтю – своєрідний трактат-протест «Геть кару смерті», яку він надіслав Т. Масарику, на той час редактору чеського часопису «*Naše Doba*», для публікації.

Підставою для написання статті став факт прилюдного страчення у Саксонії жінки (Грети Баер), засудженої на смерть, яку саксонський король не помилював. Бочковського вразила прилюдність страчення, майже театральний ритуал його проведення... Словом, наймодерніший ультраєвропейський канібалізм...

Тому Європа, яка від молодих літ була для О. Бочковського духовною батьківщиною, до якої він з московської в'язниці царату втівав немов додому, на жаль, при ближчому знайомстві виявилась «далека від того ідеального образу, який у мене втворився там над Дніпром в сутінку бібліотек та, головне, у призмі книжок про неї».

Після цього факту страти О. Бочковський декілька ночей не спав. «Моя *fata morgana* культурної Європи, – підкреслював він, – розвіювалася на очах»¹².

Від Т. Г. Масарика автор статті отримав відповідні поради й літературу для її доопрацювання, але рукопису він так і не переробив. «Залишив його свідомо на пам'ять, як живу вказівку, як слід на будуче працювати». Ідейний вплив Масарика полягав насамперед у науковому спрямуванні О. Бочковського як соціолога, передусім у розробці національного питання.

Від 1908 р. О. Бочковський розпочав свою публіцистичну діяльність першою статтею «*Ruské politické strany a skupiny*» «Російські політичні партії і групи» у празькому часописі «*Slovanský Přehled*». Загалом на сторінках цього журналу вийшло 13 його статей, більшість яких були авторськими науковими дослідженнями. Крім того, він вів кілька тематичних розділів місячника, зокрема рубрику «*Rozhledy a spravy*». У 1909–1914 рр. підготував 72 добірки новин: із життя поляків – 28, українців – 24, росіян – 20, а також 33 наукові рецензії¹³.

У 1908–1914 рр. О. Бочковський був співробітником багатьох різномовних видань. Його статті з'являються у чеських журналах і газетах – «*Naša Doba*», «*Akademia*», «*Časopis českého muzea*», «*Pravo Lidu*», «*Čas*», у львівському часописі «*Економіст*», у російських – «*Вестник Европы*», «*Товарищ*», «*Утро России*» та у польських часописах – краківському «*Krytyka*» та «*Mysl niepodległa*». Однак саме у журналі «*Slovanský Přehled*», наголошує дослідниця Ірина Каневська, Ольгерд Бочковський сформувався як публіцист і науковець, дослідник і журналіст. У цьому виданні він уперше виступив

¹¹ Друг. Ольгерд Бочковський // Свобода. – 1939. – Ч. 287. – 11 грудня.

¹² Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб. – 1930. – № 29–30. – С. 23.

¹³ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 24–26.

як політолог, соціолог і філософ, на сторінках цього часопису опубліковано його дебютну працю з національного питання – «Ukrajinská otázka» «Українське питання»¹⁴.

Названа праця О. Бочковського, що у 1909–1911 рр. друкувалася у «Slovanský Přehled», а у 1910 р. видана окремою книжкою, була написана під впливом монографії Т. Масарика «Česka otázka» «Чеське питання». У своїх спогадах О. Бочковський підкреслював, яке глибоке враження справила на нього робота Т. Масарика. Адже це був трохи інший підхід до національної проблеми, ніж у революційних та соціалістичних колах, а для ортодоксів монографія Т. Масарика взагалі була «буржуазним забобоном».

«“Česka otázka”, – наголошував учений, – була, отже, для мене увертюрою до досліду питання поневолених народів взагалі, а зокрема – на сході Європи». Далі О. Бочковський зазначав, що найкраще національні відносини у Східній Європі він зрозумів із праць М. Драгоманова, а від Т. Масарика сформулював собі «problem maleho narodu». «Предовсім і конкретно, – писав науковець, – це означало систематичне вивчення національного пробудження приспаних історією східно-європейських народів»¹⁵.

Під впливом Т. Масарика, студіювання його чехознавчих праць, підкреслював О. Бочковський, він написав свою розвідку, присвячену спеціально українському питанню та аналізу українського національного відродження. «Ukrajinská otázka» «Українське питання», перша наукова праця вченого, яка складалася з чотирьох розділів: «Питання самостійності українського народу та мови», «Щодо питання про походження української народності і мови», «Основні періоди та моменти в історії українського народу», «З історії відродження українського народу». Для висвітлення цих проблем автор використав значну кількість наукової літератури, зокрема праці М. Грушевського, І. Франка, С. Єфремова, М. Драгоманова і цілу низку періодичних наукових і публіцистичних видань.

Спонукою для написання такої праці для О. Бочковського стало те, що українське питання займало особливе місце у плеяді суперечливих слов'янських проблем, його майже систематично ігнорували, часто тенденційно і неправильно інтерпретували й оцінювали. Унаслідок цього для більшості слов'ян українське питання у дослівному значенні цього слова – terra incognita. До того ж велика частина слов'янської спільноти вороже ставилася до українців (малоросів або русинів), вбачаючи їхніх стремління до національної і культурної незалежності сепаратистський рух, незаперечно протислов'янський, який інспірували й підтримували давні вороги слов'ян¹⁶.

Згодом у 1915 р. в Празі у дещо зміненому вигляді та суттєво обкраєна цензурою вийшла чеською мовою праця О. Бочковського «Ukrajinská otázka». Вона складалася з трьох частин: «Основні періоди та моменти в історії українського народу», «З історії відродження українського народу», «Україна і українці». Оскільки ця книжка була адресована широкому читачьому загалу, то вона починалася зверненням Союзу визволення України до чеського народу. Можна цілком припустити, що це звернення написав Бочковський, оскільки у редакційній примітці сказано: «До свіжо виданої чеської брошури нашого Союзу (“Ukraina a ukrajinská otázka”) залучена, jako передмова відозва

¹⁴ Там само. – С. 29.

¹⁵ Бочковський О. Из спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб. – 1930. – № 29–30. – С. 25.

¹⁶ Boczkowski H. Ukrajinská otázka / H. Boczkowski // Slovanský Přehled. – 1909. – № 2–3. – S. 77–78.

Союзу до чехів. З огляду на те, що вона має й загальний інтерес, подаємо її читачам в українському перекладі»¹⁷.

У зверненні йшлося: «Чехи, звертається до Вас Союз визволення України, організація, про цілі якої говорить вже саме її ім'я – організація слов'ян, що є поневоленими рабами у великій державі найближчого їм слов'янського народу. Говорять до Вас цією книжечкою українці з Росії, які не мають ні захисту, ні пристановища для свого національного розвою на споконвічній землі своїх дідів та пращів, в своїй рідній, всім серцем і всією душею улюбленій батьківщині...».

Далі у зверненні наголошувалося на першорядній ролі чехів у відродженні слов'янських народів, зокрема й української нації, а їхні видатні діячі, починаючи від Гуса і Жижки аж до Шафарика і Рігера, були дороговказом для українського відродження і своїм могутнім впливом дали поштовх для розвитку українського народу¹⁸. А упереджене ставлення чехів до українських визвольних змагань Союз розглядав з двох причин: 1) нерозуміння національних відносин на Сході Європи і незнання українського народу і 2) опертий на тій незрозумілості, а відтак хибний політичний розрахунок... Діячі Союзу зазначали про своє краще бачення і знання Росії, її справжні цілі та наміри щодо чехів та інших західних і південних слов'ян¹⁹.

Утворення, а властиво відновлення самостійної Української держави, Союз вбачав тільки у воєнному розгромі Росії, не вірив у ніяку автономію в її межах; а знаючи психологію Російської держави, досягти можливості вільного розвитку можна тільки силою меча, і в такий спосіб змусити Росію дати українцям та іншим поневоленим народам волю. Тому для українців не було іншого виходу, як тільки бажати розгрому Росії й до цього причинитися. Розгром Росії не означатиме поразку слов'янства, з іншого боку, її перемога не тільки не стане виграшем для слов'янства, а навпаки – домовиною для деяких слов'ян, серед них і українців, і чехів.

Союз акцентував на тому, що поразка Росії дасть можливість утворити дві слов'янські держави – Україну і Польщу, тобто спричинить повне визволення цих двох народів з-під псевдослов'янського, а насправді напівмонгольського ярма²⁰.

Союз від імені українського народу, звертаючись до чехів, не вірив, щоб «звуки нашої мови не знайшли відгомину в Ваших серцях». Адже демократизм, гуманізм, любов до свого народу і свободолюбність властиві чехам з їхньої ідейної спадщини Гуса, Жижки, Коменського, Ганки, Шафарика, Паляцького і Рігера.

«Ця ідейна спадщина, з котрої і ми черпали, котра запліднювала і наш національний розвиток, – читаємо у зверненні, – й повинна бути тим ідейним мостом, по котрому українці повинні зійтись з чехами. Визнавці такої ідейної спадщини мусять заявитись за самостійною Україною»²¹.

Значимо, що в додатках до книжки О. Бочковського була надрукована також «Національно-політична програма українців у сучасну добу “Наша платформа”»,

¹⁷ Вістник. – 1915. – Ч. 11–12. – С. 11.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 12.

²⁰ Там само. – С. 11.

²¹ Там само. – С. 14.

огляд літератури з українського питання та етнографічна карта України, укладена професором Л. Нідерле.

У своїй книжці О. Бочковський подав географічне положення України, її природні умови, демографічну картину – розселення українців, зокрема в Росії, на американському континенті, вказав їхню чисельність, наголосив на соціальному становищі, зайнятості у сільському господарстві, навіть на антропологічній відмінності українців від росіян.

«З огляду етнографічного, – підкреслював учений, – українці творять самостійну одиницю, яка суттєво відрізняється від великоросів»²². Тут він покликався на працю М. Костомарова «Дві руські народності». З тодішніх дослідників автор виділив професора Л. Нідерле, який зі симпатією ставився до самостійного українського національного руху і у своїй праці «Слов'янський світ» писав, що «між великоросами і малоросами є відмінність глибша. Вона не тільки в мові, але й у фізичній будові тіла і в душі народу: у характері, темпераменті, пісні й, звичайно, в одязі, манерах і звичаях»²³.

Стосовно української мови автор зазначав, що про її самостійність велося багато наукових дискусій, які, на превеликий жаль, мали переважно політичне забарвлення. Однак політична сторона відкинута і більшість головних мовознавців-славістів від Ф. Міклошіча до В. Ягіча (Шахматов, Корш, Шлейхер, Даль та ін.) висловилися за самостійність української мови. Навіть Петербурзька академія наук у 1905 р. констатувала, що виникнення української мови сягає передмонгольської доби, про що свідчили окремі літературні пам'ятки XI–XII ст. Унаслідок монголо-татарської навали на Київську Русь дальший розвиток української та великоросійської мов йшов самостійно і незалежно, що спричинило національно-мовну відмінність українців і української мови від великоросів і великоросійської мови²⁴.

Учений підкреслював, що мова Шевченка мала і має найсильніший вплив на модерну українську мову, а процес її творення ще не завершений, головню з причини її переслідування в Росії та через відхилення між галицькою і літературною українською мовою. Але таке становище Бочковський вважав перехідним, як тільки українська мова матиме змогу однакового й безперервного розвитку на цілій українській території та один фонетичний правопис²⁵.

О. Бочковський розглядав і правно-політичне становище українців у різних державах, під пануванням яких вони перебували. У Росії в ХХ ст. супроти українців проводили винародовлювану політику, особливо щодо відроджуваного українського руху. Валуєвський (1863) і Емський (1876) укази стали найвищою кульмінацією стосовно української мови у «цій варварській системі, а українська мова – державним злочинном в Росії»²⁶.

У книжці автор писав про закриття українських шкіл, а натомість відкриття російських, унаслідок чого неписьменність серед російських українців сягнула 80 відсотків. «Жодний інший рух в Росії, – зазначав Бочковський, – так безоглядно й систематично не знищувався як український. Мало бути все вигублено і мовчати...

²² *Boczkowski H. Ukrajinská otazká / H. Boczkowski. – Praha, 1915. – S. 41.*

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid. – S. 43.*

²⁵ *Ibid. – S. 44.*

²⁶ *Ibid.*

Український рух явно і тайно придушувався». Вершиною тих антиукраїнських діянь царизму стала заборона святкування 100-літнього ювілею Шевченка («німий ювілей») і видання ювілейного «Кобзаря». Автор робив висновок, що в Росії політичне становище українців повністю безправне.

Галичину вчений вважав національно, культурно і політично найбільш розвинутою з усіх українських країв. Тут діяли українські наукові та освітні інституції, музеї, спортивні товариства, господарсько-кредитні спілки, видавали понад 30 різних часописів, у яких висвітлювали різноманітні питання суспільно-політичного і національно-культурного життя українців. Автор наголошував на домаганнях галичан українського університету у Львові, їхніх політичних здобутках у виборах 1914 р. до Галицького сейму, діяльності трьох українських політичних партій тощо²⁷.

Стосовно буковинських українців Бочковський акцентував на галицькому впливі на їхню діяльність, завдяки чому вони мали своїх послів у Буковинському сеймі, де українську мову вживали поряд з німецькою і румунською, три гімназії й окремі кафедри у Чернівецькому університеті, діяли також народні, освітні та господарські спілки²⁸.

Найважчим учений вважав національно-політичне становище закарпатських українців. «Страшна доля угорських українців, – писав він, – є свідченням жалюгідного москвофільства на українській землі, яке рівно ж веде до винародовлення українців, душевної стагнації, а відтак загрожує їм фізичним знищенням»²⁹.

Досконалий опис України й українського народу був би неповним, за словами О. Бочковського, без декількох зауваг про українську культуру, літературу, науку і мистецтво. Автор підкреслював особливу роль усної народної творчості, зокрема пісенної, іконографії, архітектури, народних промислів та фольклору. Він відзначав високий рівень науки – Могилянську академію в Києві, самостійний український університет в Батурині – гетьманській резиденції часів Івана Мазепи³⁰.

Сподівався, що модерна українська культура (М. Вовчок, О. Федькович, Л. Українка, О. Кобилянська, І. Франко, В. Стефаник, М. Яцків, М. Коцюбинський та ін.) генієм Шевченка увійде до пантеону світових літератур.

Україна дала багато видатних дослідників і вчених: Максимович, Костомаров, Антонович, Житецький, Михальчук, Драгоманов, Грушевський, Потебня, Колесса, Горбачевський, Вовк, Пулюй, Кримський, Сумцов, Грінченко, Гнатюк, Смаль-Стоцький та ін., знаменитого філософа Г. Сковороду.

Засновником української опери був М. Лисенко, а всесвітньо відомими оперними співаками – Крушельницька, Менцінський, Дідур. Українці дали світові визначних театралів і драматургів – родина Тобілевичів, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Заньковецька та ін.³¹

О. Бочковський резюмував, що з культурного огляду (в найширшому значенні цього поняття) українці з самобутнім існуванням і вельми обдарованим народом можуть мати багате майбутнє, бо в них була не одна блискуча сторінка в минулому.

²⁷ *Boczkowski H.* Ukrajinská otazká... – S. 45–46.

²⁸ *Ibid.* – S. 47.

²⁹ *Ibid.* – S. 48.

³⁰ *Ibid.* – S. 49.

³¹ *Ibid.* – S. 50–51.

У своїй праці вчений характеризував царський абсолютизм, який з Росії зробив грізну «тюрму народів», найбільшим і найзапеклішим ворогом українського народу. Адже життєвою метою царизму було цілковите знищення та викорінення українського національного руху, який, розвиваючись, найсильніше загрожував деспотичному царизмові. Тому О. Бочковський стверджував, що царська влада провела офіційний погром усього українського: українські газети заборонила, спілки розпустила, громадські читальні позакривала, лідерів вислала у Сибір – заарештовано понад 600 українських національних діячів, серед них і знаменитого українського історика М. Грушевського. «Винищити, до основ спустошити в один момент українську культуру було її провідним гаслом»³², – наголошував науковець. У цьому владі допомагали російські публіцисти, які стали важливою психологічною зброєю царизму в його антиукраїнських злочинах. У своїх писаннях вони стверджували: «Україна – це ахіллесова п'ята царської імперії. Росія може втратити Польщу, Фінляндію, навіть Кавказ, але зістанеться могутньою державою. Але царська імперія без України буде тільки московською державою»³³. Проте російська влада не обмежувалася знищенням українства тільки у своїй державі, вона захопила Галичину й Буковину, щоб повністю вигубити тут «мазепинство».

З цією метою у «звільненій, уярмленій Прикарпатській Русі» російські окупаційні власті почали здійснювати насильницьке «оправославлення» місцевого українського населення – «одним словом знищення української культури, а попросту – українського П'ємонту»³⁴. Про це красномовно свідчила окупаційна політика царської влади у загарбаних землях: закриття всіх національних, культурних і наукових інституцій, часописів, заборона української мови не тільки в публічному житті, але й у приватному вжитку, українські книги обкладено штрафом 3 000 рублів (7 500 К). «Визволена Русь наводнена православними попами, завданням яких було винищити уніатську “єресь”, а “зблудлих” українських овечок привести до рятівної гавані російського православ'я»³⁵.

Оцінюючи царизм як ворога українського руху, О. Бочковський вважав, що «це було би лише зло, але не найгірше». Проти нього вороже налаштована не тільки влада, але й великою мірою російська громадськість – від реакціонерів до лібералів. Особливо тепер, під час війни, досі прихована українофобія російської громадськості виказала своє справжнє обличчя. Звідси вчений робив висновок, що в Росії ані тепер, ані найближчим часом українці не зможуть реалізувати своїх національних стремлень.

Однак тогочасне становище, яке українці здобули собі у боротьбі за свої права, і його міжнародне політичне визнання привело до того, що українське питання перестало бути внутрішнім питанням Росії та залежним від політики царської імперії, а стало міжнародною політичною проблемою, з якою мали рахуватися при найближчому впорядкуванні відносин у Європі. Вчений висловлював думку, що європейський політиком недооцінював державно-політичного чинника українського питання, а утворення самостійної України абсолютно несправедливо найчастіше вважав анахронізмом або чистою утопією. Він акцентував, що утворення самостійної Української

³² Ibid. – S. 53.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid. – S. 52.

³⁵ Ibid.

держави – це не тільки суб'єктивна національна потреба українців, у ній має бути зацікавлена і Європа. На це вже звернула увагу, за висловом О. Бочковського, «Європа Троїстого союзу і Троїстої угоди», насамперед Англія стосовно Дарданелл.

Утворення самостійної України було передусім в інтересах Балканських держав – Туреччини, Румунії, Болгарії, адже вона стала би захисним муром перед балканським імперіалізмом від царизму, небезпечною своєю агресивністю та роботою таємних організацій у масці «визволителя». Тому українське питання було визнане міжнародною більшістю. Українські політики проблему пов'язували з надто складним т. зв. східним питанням (балканською проблемою, дарданельським питанням, турецькою проблемою в Європі, поєднаною з царгородським питанням). Побудова самостійної Української держави розв'язала би гордіїв вузол³⁶.

О. Бочковський висловлював сподівання, що «у Новій Європі, представленій за національним принципом, Україні та українцям має бути признано самостійне місце як самобутній національно-політичній єдності. Тепер вже є незаперечним, що українці є винятковим народом не тільки в етно-антропологічному, але й в політичному і культурному розумінні»³⁷. Він вірив, що українське питання раніше чи пізніше буде повністю і остаточно розв'язане на користь українського народу.

Праця над проблемою поневолених народів надзвичайно захопила вченого. Однопартійці називали його неофітом «національного ренесансу» або ще іронічно національним «гробокочачем», закидали йому, що Масарик збив його з певного і єдино правильного шляху соціалістичного інтернаціоналізму і що взагалі він проводить сизифову роботу. Адже писати про поневолені народи – даремно «гальванізувати» цих історичних мерців, щодо яких «історія давно вже перейшла до порядку денного»³⁸.

Незважаючи на дошкульні випадки, О. Бочковський продовжував працювати над національною тематикою. Так, у 1910 р. з'явилася його книжка про фінляндське питання, вів роботу над книгою «Поневолені народи царської імперії». Він зазначав, що його проект націології та націографії є, власне, спробою реалізації одного з наукових побажань про потребу окремої соціологічної дисципліни для досліду нації.

Від 1909 р. науковець став празьким кореспондентом київського часопису «Рада» – першої щоденної української газети, що виходила з 15 вересня 1906 р. до 2 серпня 1914 р. і яку видавав та фінансував Євген Чикаленко. На своїх сторінках «Рада» висвітлювала українське національне життя з усіх українських етнічних земель, відгукувалася на всі його громадсько-політичні й культурні вияви, спричинившись до піднесення національної свідомості українців у передвоєнний час.

У своїх дописах О. Бочковський особливу увагу приділяв українському питанню, національному розвитку слов'янських народів – словаків, сербів, хорватів, окремо виділяв становище галицько-буковинських українців, повідомляв про чеське громадсько-політичне, культурне та господарське життя тощо. Загалом у «Раді» вийшло понад 150 публікацій під криптонімом Н. В.³⁹

³⁶ *Boczowski H.* Ukrajinská otazká... – S. 54.

³⁷ *Ibid.* – S. 53.

³⁸ Бочковський О. Із спгадів про Т. Г. Масарика // Тризуб. – 1930. – № 29–30. – С. 25.

³⁹ *Каневська І.* Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 30–31.

Крім суспільно-політичної та національно-культурної тематики, виокремимо зацікавлення О. Бочковського й економічними питаннями. Зокрема, його увагу привернули чеський і фінський кооперативний рух. Науковець підкреслював, що ідеї та принципи кооперації найкраще втілили чехи на ниві хліборобсько-господарських потреб чеського дрібного рільництва, і тому чеська сільська кооперація досягла добрих успіхів, а чеські селяни на власному досвіді переконалися у її великому значенні для свого добробуту, мають глибоку довіру та симпатію до неї⁴⁰.

Досліджуючи чеську робітничу кооперацію, О. Бочковський зазначав, що після розколу чеської соціально-демократичної партії на дві течії – автономістично-національну та централістично-державну – чеські робітничі кооперативи прилучилися до автономістичної фракції. Організувалися чеські робітничі кооперативи в самостійний Чеський Центральний Союз з осідком в Празі, який існував окремо від загальноавстрійського Віденського Центрального кооперативного Союзу. Кооперативним рухом зацікавились профспілки і засновували кооперативи задля своїх спеціальних потреб. «Взагалі, – писав учений, – чеська робітнича кооперація робить очевидні успіхи; її величезний поступ не підлягає ніякому сумніву. Вона стає органічною складовою частиною чеського автономістичного соціалістичного руху і скріплює його»⁴¹.

Аналізуючи значення кооперації для робітництва, вчений зазначав, що засади кооперації серед соціалістичних робітничих мас вже міцно пустили своє коріння, ніякі зовнішні перешкоди (йшлося про початки чесько-німецького конфлікту) не в змозі вплинути на розвиток чеських робітничих кооперативів і профспілкових товариств, позаяк чеські соціал-демократичні кооперативи відразу стали на ґрунті національної автономії та принципу децентралізації⁴².

Якщо чеські робітничі кооперативи були соціалістичними, то фінський кооперативний рух, наголошував О. Бочковський, з політичного боку був цілком безпартійним. Незважаючи на те, що підвалини цьому рухові заклала старофінська партія, прагнучи в такий спосіб піднести економічний добробут і національну самосвідомість фінського народу, й хоча багато священиків-старофінів працювало у фінських кооперативах, вони все ж зберегли свій безпартійний характер. Учений бачив прихильне ставлення до кооперативного руху Фінської робітничої (соціал-демократичної) партії. Проте вона зовсім не прагнула підпорядкувати його своєму партійному впливові та надати партійної форми. Тому, резюмував О. Бочковський, успішний розвиток кооперації у Фінляндії був заснований головню на високій культурі фінського народу та розвиненій громадській самодіяльності⁴³.

З вибухом Першої світової війни науковця 9 серпня 1914 р. як підданого Росії заарештувала австрійська поліція⁴⁴. «Місцева поліція, – згадував учений, – дуже мене не любила за різні революційні гріхи, а головне за те, що добачала мою роботу скрізь, коли з-під її носу тікали або були визволені революційні емігранти з Росії,

⁴⁰ Бочковський Г. Кооперація в Чехах / Г. Бочковський // Економіст (Львів). – 1910. – Ч. 5. – С. 101–106.

⁴¹ Бочковський Н. Чеська робітнича кооперація в рр. 1908–1911 / Н. Бочковський // Економіст. – 1912. – Ч. 4. – С. 89–91.

⁴² Бочковський Г. Чеські робітничі кооперативи / Г. Бочковський // Економіст. – 1911. – Ч. 4–5. – С. 79–84.

⁴³ Бочковський Г. Кооперація в Фінляндії / Г. Бочковський // Економіст. – 1910. – Ч. 10. – С. 223–229.

⁴⁴ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 35.

засуджені на видання царським жандармам». У помешканні Бочковського поліція провела ретельний обшук, забравши «чимало різних матеріалів, де, на жаль, дещо було і дуже компромітуючого»⁴⁵. Через декілька днів його відправили до м. Хеб (Eger), де інтернували у військовий гарнізон. Через військового офіцера-чеха О. Бочковський довідався, що його як журналіста мають вислати до мадярської фортеці Арад, де були дуже тяжкі умови для політичних в'язнів. Він же погодився передати листа Т. Масарикові, який допоміг О. Бочковському 17 вересня 1914 р. звільнитися з-під арешту. Однак О. Бочковський був конфінований (перебував під наглядом поліції) на чесько-німецькому національному (не державному) кордоні аж до повстання самостійної Чехословаччини 28 жовтня 1918 р. і повернувся до Праги⁴⁶.

Війну як соціальне явище учений розглядав передусім з націоналістичного погляду. Він наголошував, що ще під час наполеонівських походів на початку XIX ст. у Європі повсюдно пробуджувалися серед пригноблених народів почуття національної свідомості та стихійного протесту проти одвічного гніту. Проте майже не поставала, за незначними винятками, національна проблема як конкретна політична вимога. Адже навіть на віденському конгресі 1815 р. національний принцип ще не розглядали державотворчим чинником. З вибухом Великої війни у 1914 р. обидва ворожі табори (Антанта і Центральні держави) швидко відчували, що національне питання є одним із ключових у цій загальнолюдській трагедії. Тому, вважав учений, «майбутня мирова конференція не зможе знехтувати цієї засади в ролі політичного фактора так, як це без труднощів могла зробити її віденська попередниця з перед сто років»⁴⁷.

Власне цим можна пояснити дії дипломатії обидвох ворожих блоків, що майже наввипередки почали на весь голос визнавати право поневолених народів на самовизначення. Обидва ворожі табори проголосили, що ця війна стала війною за визволення народів. Однак криваві події змусили дипломатів і політиків здатися перед непереможною дійсністю і визнати політичне значення національної засади, врахувати факт стихійності й непереможності національно-визвольних рухів у всій Європі. Все це робилося під примусом влади. Адже кожний воюючий табір мав на меті «визволити» поневолені народи ворожої країни, забуваючи чомусь про свої народи, які страждали від утисків⁴⁸.

Антанта, наприклад, підтримувала визвольні змагання південних слов'ян, чехів і словаків. Центральні держави, особливо Німеччина, виявили свій інтерес до східноєвропейських народів – українців, поляків, литовців, фінів, що перебували під російським пануванням, або підтримували протианглійську боротьбу ірландців. Зрозуміло, що таке вирішення національного питання шляхом національної ірреденти було лише тактичним маневром і політичною зброєю для ослаблення ворожого табору. Однак, як зазначав О. Бочковський, «раз піднесена, поставлена руба й визнана урядовою національна засада, стала відтак політичним чинником, з яким довелося числитися мировій конференції, що у 1919–1920 рр. ліквідувала цю всесвітню пожежу»⁴⁹.

⁴⁵ Бочковський О. Із спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Тризуб. – 1930. – № 36. – С. 10.

⁴⁶ Там само. – С. 12.

⁴⁷ Бочковський О. Вступ до націоналізму / О. Бочковський. – Мюнхен, 1991–1992. – С. 35.

⁴⁸ Там само. – С. 36.

⁴⁹ Там само.

Перша світова війна стала добою об'єднання і порозуміння між поневоленими народами, вона справді висунула на перший план національну справу. Поневолені народи отримали історичну нагоду поставити свої національно-визвольні змагання на арену міжнародної політики. Великі держави, які поборювали або нехтували ці змагання, отримали останню пересторогу, що підкреслила реальну політичну вагу тогочасних національних рухів⁵⁰.

Значну увагу приділив О. Бочковський аналізу національного питання в Росії. Він зазначав, що майбутні відносини в Росії між панівною нацією і поневоленими народами розвиватимуться не на користь першої. За таких обставин та розвиткові тенденції Росія зможе зберегти свою внутрішню державно-політичну рівновагу, тобто свою територіальну єдність, і якоюсь мірою – існування взагалі. Але це відбудеться лише у тому разі, якщо вона назавжди зречеться свого дотеперішнього централістського абсолютизму та безглузких, антикультурних заходів проти своїх поневолених народів. Інакше кажучи, коли Росія перетвориться на федеративну державу та визнає принцип повної національно-політичної автономії цих народів⁵¹.

Однак автор не вірив у таке «перетворення Росії», тому що царизм не здатний до «самогубства» й не потрібно цього доводити. Адже весь його дотеперішній розвиток та існування спирався на засади абсолютної уніфікації величезної імперії: «самодержавство, православ'я, народність». Завдяки цьому Росія здобула собі в цивілізованому світі промовисту назву «тюрма народів». Адже саме так поведився царизм супроти «своїх власних народів». «“Тюрма народів” – це живий твір царизму», – підкреслював О. Бочковський. Тому між «тюрмою народів» і федерацією лежить велика безодня, яку царизм ніколи не перескочить, навіть коли б захотів, а він цього не прагне і не буде прагнути. Адже вибудована царизмом протягом століть «тюрма народів» не може бути ним розвалена, бо це суперечило б не тільки його історії, але його політичній суті, його життєвим інстинктам та тенденціям. Чимало тодішніх політиків вважали, що царизм «вже стоїть одною ногою в домовині», дні його пораховані, а тому майбутній винародовляючий централізм буде лише підрядною небезпекою. О. Бочковський погоджувався з таким міркуванням, проте, добре знаючи великодержавницькі настрої російського суспільства, наголошував, що централістично-націоналістична політика абсолютизму не зникне одночасно з його ліквідацією. На його думку, нова антицарська Росія, хоч би вона зродилася на руїнах царизму і була з політичного боку його антитезою, все одно буде його спадкоємицею і продовжуватиме свою національну політику проти поневолених недержавних народів. Молодий російський лібералізм, виходячи зі своїх шовіністичних поглядів, все одно матиме державно-централістські симпатії та тенденції, буде сліпо поклонятися фетишеві неподільності царської імперії, а проти федералізації Росії боротиметься з не меншою злістю, ніж царизм⁵².

Але це не означало, розмірковував учений, що Росія під пануванням лібералів залишиться такою ж «тюрмою народів», як за часів царизму, зовсім ні. «Лібералізм, – наголошував науковець, – перебуває її відповідно до вимог сучасної національно-

⁵⁰ Там само. – С. 37–38.

⁵¹ Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямування (до національної справи в Росії) / Г. Бочковський; під ред. М. Залізняка. – Відень, 1916. – С. 22.

⁵² Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії... – С. 23.

політичної гігієни. Він з зовнішнього боку вималює її гарно європейським полетом, але в основі це знову буде “тюрма народів”, правда зреформована та змодернізована»⁵³. Звучить актуально для сьогодення. «Є лиш один спосіб знищення назавжди “тюрми народів”, – підкреслював О. Бочковський. – Це розбиття царизму у війні, а відтак поалагодження основних національних справ Росії перед міжнародним ареопагом (судом) всієї Європи, а не покутним “домашнім способом”, як цього вельми бажав би націоналістичний російський лібералізм»⁵⁴.

Він стверджував, що для кардинального вирішення національної проблеми в Росії існує два способи: революція або повний розгром у війні. Другий спосіб – радикальніший, бо навіть революція за досить сильних державно-централістичних тенденцій в окремих революційних та соціалістичних течіях могла би поалагодити національну справу в Росії дуже компромісно, більше на користь держави, ніж поневолених народів.

Отже, у розбитті царської Росії зацікавлені не лише поневолені народи, які отримали б можливість справжнього визволення з національного ярма, але й уся Європа.

Перемога Росії у війні була б використана царизмом для своєї користі, відновила б на деякий час реакційну псевдоконституційну столипінську політику; поставила б на порядок денний справи зовнішньої політики, відсунула би проведення назрілих внутрішніх реформ; розбила би російські опозиційні сили, вербуючи імперіалістично налаштовані ліберальні сили до урядового табору та сіючи між ними і справжніми революціонерами ворожнечу, а це знову вийшло би передусім на користь офіційної Росії⁵⁵.

Тому, підсумовував О. Бочковський, поневолені народи Росії зацікавлені у розбитті царизму скоріше, ніж він перетвориться у «Велику Росію». Її, як і федеративну Росію, учений вважав ідеологічно безоднею, через яку московський державно-панівний народ будуватиме міст лише з примусу, але ніколи добровільно. Погром царської Росії у війні, на думку вченого, це найкраще і найрадикальніше, що може статися для поневолених народів, і тому їхнім гаслом у війні може бути лише одне: царська Росія «*delenda est*» (є знищена)⁵⁶.

Незважаючи на деяку відособленість, О. Бочковський продовжував активну наукову й публіцистичну діяльність, налагодивши зв'язок зі Союзом визволення України через А. Жука. Вони були знайомі ще з передвоєнних часів, коли О. Бочковський друкував свої матеріали у львівському часописі «Економіст», редактором якого був А. Жук. О. Бочковський представляв СВУ у Чехії разом з професором Іваном Пулюєм.

Союз мав свої періодичні видання. Головним його друкованим органом став «Вістник Союзу визволення України», який виходив з 5 жовтня 1914 р. по 11 листопада 1918 р. включно, але у 1918 р. вже під назвою «Вістник політики, літератури й життя». Це був регулярний, добре ілюстрований щотижневик, усіх чисел якого вийшло 226, загальним накладом 5 000 примірників. Редагування і коректуру виконували В. Дорошенко й М. Возняк, а у 1918 р. – А. Жук. У редакції «Вістника» працювало близько 60 осіб. Часопис мав великий вплив на формування національної

⁵³ Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії... – С. 23.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – С. 24.

⁵⁶ Там само. – С. 54.

свідомості українців, особливо військовополонених. Окремі його номери поширювалися у Наддніпрянщині⁵⁷.

«Вістник» містив публікації, присвячені діяльності Союзу, тогочасним військовим подіям, проблемам українського національного руху й відродження, міжнародним аспектам українського питання; історико-культурологічні огляди; там друкували матеріали іноземних авторів про Україну, її роль у світовому історичному процесі. «Вістник» як позапартійний орган об'єднував людей різного ідейного спрямування, які прагнули до національного визволення українців з-під російського панування. Часопис був дуже солідним виданням воєнного часу⁵⁸.

Співпрацював з «Вістником» й О. Бочковський. Зазначимо, що з початку своєї журналістської праці матеріали у пресі друкував під власним прізвищем у польському варіанті написання – H[ipolit] Boczkowski. Криптоніми Н.В., В., b-, -h-, – з'явилися лише у 1910 р., а у 1911 р. автор додав ще 7 підписів: cz-, -cz-, -ov-, -ov-, ov-, -ski-, -ski. Так О. Бочковський підписував свої статті у різних виданнях, а в роки Першої світової війни користувався криптонімом Н. В.⁵⁹

У «Вістнику» О. Бочковський опублікував 20 статей на різні теми суспільно-політичних і національно-культурних проблем, які здебільшого стосувалися українського народу. Очевидно, що проаналізувати всі публікації автора у цій статті неможливо, тому зосередимо увагу на висвітленні окремих питань: 1) українська справа; 2) агресивна міжнародна політика Росії; 3) українсько-польське протистояння; 4) справа миру і права народів; 5) національна проблема у зв'язку з війною.

1) **Українська справа.** Зрозуміло, що найбільшу увагу у своїх публікаціях О. Бочковський приділяв українській проблемі. Серед них варто виокремити статтю «Війна й українська справа “Уваги з приводу анкети”». Зазначимо, що у другій половині 1916 р. редакція німецькомовного пресового органу СВУ «Ukrainische Nachrichten» опублікувала анкету на тему українських проблем. На неї відповідали німецькі й австрійські інтелектуали, політики, зокрема професори університетів: Р. Айкен (Єна), Д. Шеффер (Берлін), Сальвісберг (Мюнхен), В. Онезорге (Любек), а також П. Рорбах (Берлін), Е. Пернерсдорфер (Відень), Бассерман, Ф. Шупп (Берлін). Важливість українського питання як міжнародного чинника узагальнив віце-президент австрійського парламенту Е. Пернерсдорфер: «Російська могутність може тільки після того впасти і Європа буде захищена, якщо утвориться українська держава»⁶⁰.

Опрацювавши матеріали цієї анкети, О. Бочковський зробив висновок, що одним із наслідків всесвітньої війни щодо української справи можна вважати визнання нарешті її міжнародно-політичного значення. Війна стала своєрідним рубіконом в історії ставлення європейського світу до української проблеми. Адаже до її вибуху культурний світ тільки за певних нагод цікавився або якимось реагував на українську справу і «здебільшого зовсім теоретично й академічно», а український національно-літературний розвиток розглядав як східноєвропейське видання провінційного (тобто

⁵⁷ Наріжний С. Українська еміграція. Культурно-освітня праця між двома війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – С. 14.

⁵⁸ Липа Ю. Союз визволення України / Ю. Липа. – Одеса, 1917. – С. 12.

⁵⁹ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 24.

⁶⁰ Патер І. Союз визволення України... – С. 131.

якогось загумінкового) руху. Тільки напередодні війни європейський політикум кінцем кінцем зрозумів, що своєю могутністю, міжнародному впливові Росія завдячувала приєднаній Україні, без якої залишилася б другорядною московською державою без усяких претензій на оволодіння Босфором, Дарданеллами й Царгородом – її заповітної мрії⁶¹. Почасти перед війною, але найбільше під час війни потенційне політичне значення українського питання перейшло у кінетичний (динамічний) стан, стало важливою геополітичною причиною світової війни. Царизм надзвичайно непокоїло політичне значення і можливі наслідки українських орієнтацій. Тому й поспішали так росіяни загарбати Східну Галичину, цей український П'ємонт, аби задушити злочасного «мазепинського» привида⁶².

Розмірковуючи щодо державно-політичного життя українців у зв'язку з війною, О. Бочковський висував можливі чотири варіанти вирішення українського питання: 1) передвоєнний стан; 2) повне визволення України та її державна самостійність; 3) часткове визволення російської України; 4) повна або часткова анексія австро-угорської України з боку Росії⁶³.

Розглядаючи ці можливості, О. Бочковський відразу відкинув першу як майже зовсім неправдоподібну, яка не принесла б ніяких змін у фактичному становищі українців. Стосовно другої, найбажанішої для українського народу, – вираження максимальних його національно-політичних домагань, – він не вірив, що це вдасться вирішити у тогочасній війні. Адже перебіг війни не давав підстав до таких припущень.

Правдоподібним і можливим О. Бочковський вважав третій варіант, подекуди вже зреалізований війною. Війська Центральних держав мали зайняти частини Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя для злучення цих земель з австро-угорськими українськими провінціями (йшлося про Східну Галичину) й відокремлення їх у державно-автономну одиницю, зв'язану з Австро-Угорщиною. Про такий варіант української державності йшлося і в політичній програмі Союзу визволення України «Наша платформа»⁶⁴.

Останній варіант О. Бочковський також вважав маловірогідним, як і перший, окремі громадсько-політичні діячі побоювалися за подальшу долю і майбутнє українства у разі його реалізації⁶⁵.

Розмірковуючи про українську справу, О. Бочковський підкреслював, що українці не повинні мати ні найменших ілюзій щодо Росії. Адже, розпочавши війну з метою загарбати Східну Галичину, Росія зробила це не для того, щоб дати українцям державну самостійність або, щонайменше, крайову чи культурно-національну автономію. Вона прагнула насамперед знищити джерело української окремішності, раз і назавжди здихатися грізного «мазепинства».

Наміри царизму стосовно українців дуже наглядно виявила перша російська окупація Галичини і Буковини. Зрештою і друга займанщина частини Східної Галичини

⁶¹ *Н. В. Війна й українська справа (Уваги з приводу анкети) / Н. В. // Вістник (Відень). – 1917. – Ч. 9. – С. 130.*

⁶² *Н. В. Війна й українська справа... – С. 130.*

⁶³ Там само. – С. 131.

⁶⁴ *Наша платформа // Вістник. – 1914. – Ч. 1. – С. 1–2.*

⁶⁵ *Н. В. Війна й українська справа... – С. 131.*

й Буковини засвідчила, що царизм не мав ніяких ілюзій щодо українців і залишився вірним своєму старому принципіві: «не было, нет и быть не может».

Ліберальні розмови про культурно-національну або майже крайову автономію, якою нібито мали обдарувати московські поступовці українців у разі їхнього повернення до слов'янофільства та зречення австро-германофільства, за висловом О. Бочковського, – це все «грушки на вербі». Справжнє обличчя ліберальної дійсності – це струве-погодінська українофобія, що виливала «бочки націоналістичної жовчі на “мазепинців”»⁶⁶.

Учений, розглядаючи найгірший варіант, коли б уся Україна опинилася у царськiм ярмі, зазначав, що вона не пропаде. Вийшло б навпаки. Новоприєднані українські землі стали би могутнім джерелом творчої української праці та агітації для російської України. Піонерами цієї роботи були б тисячі національно-освідомлених через просвітню працю СВУ військовополонених українців з австро-німецьких таборів. Навіть інтернування їх у Сибір не дало б бажаного результату. «Тому ані це найгірше з можливого злого не запропастило б українські долі та справи», – резюмував учений⁶⁷.

Стосовно третього варіанта у зв'язку з українською справою О. Бочковський вважав можливим лише приєднання визволених українських земель до новоутвореної (5 листопада 1916 р.) Польської держави, яка, на думку польського політикуму, мала евентуально збільшуватися у східному напрямі.

Незважаючи на дії українських національних сил щодо приєднання північно-західних українських областей – Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя до Галичини, щоб утворити одну державно-правну одиницю (про що йшлося вище), – вони натрапляли на різні перепони з боку окупаційних військових команд Центральних держав і цивільної адміністрації, що складалася переважно з поляків, які прагнули за будь-яку ціну прилучити українські етнічні землі до Польщі.

Така польсько-українська комбінація, на думку вченого, шкідлива для обидвох сторін і вигідна лише для царизму, який використав би неминучу польсько-українську ворожнечу й суперечки для поширення свого впливу у цій новій державі. Цей експеримент був би небезпечний не лише для самостійності Польщі, але загрожував би згодом безпеці Центральної Європи. Очевидно, польський режим не був би прихильним для українців, однак мусив би з ними більше рахуватися, ніж у Галичині, хоч би з огляду на «грозу зі сходу». Тому, вважав О. Бочковський, передумовою цього останнього варіанта була б, напевно, центральноєвропейська орієнтація польської держави⁶⁸.

Актуалізуючи українську справу, науковець дійшов висновку, що попри війну, яка кинула Україну у вир міжнародного політичного життя, в океан всесвітніх прямивань, всупереч усім перешкодам і гальмуванням з московського чи польського боку, вона розвиватиметься і зростатиме.

«Самостійна та незалежна Україна, – наголошував учений, – це вже не мрія, але можлива будучина. Її здобудеться тим скорше, чим глибше вкоріниться її потреба в душі українського загалу. Чудове італійське гасло “fara da se” – витворимо із себе –

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

мало б бути провідною зіркою та єдиною орієнтацією українських самостійницьких прямувань»⁶⁹.

2. Агресивна міжнародна політика Росії. З цієї проблеми О. Бочковський опублікував низку статей, зокрема про її «визвольну» політику стосовно Балканських країн. Він, звичайно, знав про відозву СВУ до болгарського народу, в якій ішлося, що українці та болгары мають рішуче виступити в такий важливий момент проти Росії. «На нас спадає великий історичний обов'язок, – читаємо у відозві, – здемаскувати брехню московського панславізму! Бо остаточно вирішується наша доля – бути, чи не бути»⁷⁰.

Науковець розкрив фарисейську політику щодо болгар Росії, яка прикривалася фразами про визволення неросійських слов'ян. Будучи сама «тюрмою народів», Росія не соромилася нахабно виступати в ролі «визволительки» народів, які перебували поза межами самодержавного абсолютизму і над якими вона прагнула мати свій політичний вплив. «Визволення» болгар з-під турецького ярма було лише завісою, за якою ховалися справжні бажання Росії – здобути Царгород, заволодіти Дарданеллами та цілковито панувати на Чорному морі⁷¹. «Росія в ролі “визволительки”, – зазначав учений, – це хтось, що розбив в'язницю, однак в'язням не дав свободи, а лише нові пута»⁷².

Болгарія, яка найбільше пізнала й відчула на власній шкірі дошкульні експерименти царського «визволення» і ще більше зрозуміла після балканської війни фаталізм державного союзу з російським протекторатом, цілком закономірно опинилися під час війни у таборі Центральних держав. І таке становище було повністю зрозумілим. «Бо малі, як і недержавні слов'янські народи, – підкреслював О. Бочковський, – в інтересі власної національної самобутності та культурної своєрідності – мусіли якнайміцніше ізолюватися від Росії тому, що в тіні цього “старшого брата” вони наперед засуджені на поталу й національно-культурний занепад»⁷³.

З усіх балканських народів і країв румуни і Румунія першими познайомилися з російськими «визвольними» заходами та найдовше відчували їхній пригноблювальний тягар, що надзвичайно сильно стримував національно-політичний розвиток у напрямі справжнього визволення і незалежності. Біля двохсот років царський вплив був вирішальним в історії колишніх придунайських князівств – Молдовії та Волохії, систематично затримував і зупиняв їхнє національне самовизначення та об'єднання. О. Бочковський вважав причиною цього надзвичайного впливу Московської держави на долю Румунії деякі обставини історичного та географічного характеру⁷⁴.

Власне, автор зазначав, що вже у XVIII ст. «запалювалися досвітні вогні нового дня: румунського відродження та визволення». Однак без сторонньої допомоги в тодішніх політичних обставинах було дуже важко або й неможливо загалом «встати на власні ноги». Румунські державно-політичні діячі сподівалися на допомогу протитурецької «Святої Ліги» на чолі з Австрією (з участю Польщі, Венеції, а згодом і Московської

⁶⁹ *Н. В. Війна й українська справа...* – С. 131.

⁷⁰ *Вістник*. – 1914. – Ч. 1. – С. 5.

⁷¹ *Н. В. Росія та Болгарія / Н. В. // Вістник*. – 1916. – Ч. 58. – С. 636.

⁷² Там само. – Ч. 61. – С. 688.

⁷³ Там само.

⁷⁴ *Н. В. Росія та Румунія / Н. В. // Вістник*. – 1917. – Ч. 17. – С. 265.

держави), завданням якої було усунути політичний вплив Туреччини у Європі. Проте, не знайшовши підтримки в Австрії, хоч волоський господар К. Бринковяну вів таємні переговори з австрійським цісарем Леопольдом, ця спроба закінчилася для румунів без жодної користі й не дала ніякого позитивного результату. Тому після Полтавської битви (1709) К. Бринковяну, бачачи зростання впливу царської держави, вислав до Петра I «по грецькій вірі свояка та пануючого якнайенергійнішої дисципліни», спеціальну делегацію від румунських князівств та інших балканських християн з пропозицією допомоги для них з боку Росії у боротьбі з Туреччиною⁷⁵.

Цар відповів, що після миру зі шведами визволятиме з отаманського ярма держави, які визнавали його віру. Така приваблива заява Петра I зробила сильне враження на Румунію і на всі балканські народи – на християн, які потім потрапили на довгий період у вир царських визвольних спекуляцій. Петро I завдяки своїй заяві став дуже популярним на Балканах. Румуни почали вважати його долею призначеним переможцем Туреччини, а значить і їхнім природним оборонцем. «Такими були історичні умови, – підкреслював О. Бочковський, – серед яких румуни з власного почину зв'язалися з царизмом, з кігтів якого потім уже не могли так легко визволитися»⁷⁶.

Зазначимо, що османам стали відомі зв'язки К. Бринковяну з Росією. У 1714 р. володаря Волощини спіткала страшна доля: разом з дітьми викликали до Стамбула; тут на очах князя відрубали голови чотирьом синам, а потім стратили і самого⁷⁷.

Географічне положення придунайських князівств також відіграло свою роль у тому, що румуни перші з балканських народів найдошкульніше відчули на собі царське «визволення». Вони перебували на головній лінії московського «напорі на схід», румунські князівства були найслабшою ланкою Туреччини у Європі, а для Росії стали вихідною точкою і базою протитурецьких операцій на Балканах.

Так, в історії російсько-балканських відносин Румунії та румунському народові припала, за словами О. Бочковського, «вельми тяжка роль дослідного крілика, на яким царизм дуже методично та систематично проводив свою “визвольну” вівісекцію»⁷⁸ (розтин тіла під час дослідів на живих тваринах).

Відповідно до Сан-Стефанського прелімінарного (попереднього) мирного договору у березні 1878 р., Туреччина визнала незалежність Румунії, а Берлінський конгрес у липні 1878 р. – її державну незалежність. 14 березня 1881 р. Румунія проголосила себе незалежним королівством з конституційно-монархічною державною формою правління, зайняла протиросійську орієнтацію і у 1883 р. долучилася до блоку Центральних держав.

Однак через тридцять років після невдалої кампанії 1877–1878 рр., яка коштувала Румунії більше 8 тисяч вбитими і пораненими, все це зовсім забулося. Унаслідок свого культурно-національного франкофільства вона природно й політично схилялася до Антанти. А коли царська дипломатія полегшила їй дешеву «перемогу» над Болгарією та уможливила вирішальну роль у другій балканській війні (1913), в якій Румунія відірвала від Болгарії досить велику територію – Південну Добруджу, фортецю Сімістрію

⁷⁵ Там само. – С. 266.

⁷⁶ Н. В. Росія та Румунія... – С. 266.

⁷⁷ Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – Москва, 1987. – С. 115.

⁷⁸ Н. В. Росія та Румунія... – С. 266.

і район Добрич–Балчик на правому березі Дунаю, старі протиросійські настрої зовсім забулися⁷⁹. Так, ще перед вибухом Першої світової війни Румунія була достатньо політично оброблена до переходу в антантський табір. Її нейтральність була дуже хиткою. Зайнявши нейтральну, радше очікувальну позицію, Румунія розраховувала загарбати не тільки цілу Бессарабію, але й значну частину українських земель разом з Одесою⁸⁰. Зрозуміло, що за таких настроїв і «апетитів» румунів важко було сподіватися прихильного ставлення до української справи, шукати відповідних зв'язків в їхніх урядових і парламентських колах. Серед політичних орієнтацій переважали франко-англофільська й русофільська. Австрофільська (пресовий орган «Moldova») була дуже слабкою й малопопулярною, як і відома протиросійська «Ліга визволення Бессарабії», яку очолював відомий українофіл З. Арборе. Він був найтісніше пов'язаний із СВУ і став найважливішим інформатором румунської громадськості про українську справу. Зрозуміло, що вболівав за долю пригноблених царизмом бессарабських земляків, не приховуючи симпатій до українського народу. У своїй публікації «Liberarea Basarabiei» «Вільна Бессарабія» З. Арборе зробив ґрунтовний огляд становища бессарабських румунів, наголосив на однаковому московському утискові українців і румунів у Росії, підкреслив, що «самостійна українська держава стане оборонним муром для румунської країни проти загнилого північного колоса. Українська держава буде мирним сусідом Великої Румунії»⁸¹.

Але в румунському суспільстві існувала, щоправда, слабо репрезентована течія, яка з початку війни прагнула повної нейтральності країни. У національній справі вона була тим суспільно-політичним осередком, в якому українське питання могло знайти, і таки знайшло, певне розуміння і підтримку. Це була Румунська соціал-демократична партія⁸².

У січні 1915 р. в Бухаресті відбулося велике віче з приводу війни, організоване соціал-демократами. В ухваленій резолюції йшлося: «Повне право народу на волю і незалежність; категоричний протест проти румунського націоналістичного імперіалізму й особливо прагматичної агітації акціоністів і відповідних “Ліг”»; рішучий протест проти ризикованої й авантюристичної урядової політики на два фронти та домагання урядової заяви про абсолютну й безумовну нейтральність Румунії»⁸³.

Проте, зазначав О. Бочковський, у Румунській соціал-демократичній партії була ще й опозиційна течія з осередком у м. Ясси. Очолювали цей опозиційний напрям відомі румунські соціалістичні діячі д-р Гелертер і Бужор, а пресовим органом був часопис «Convobili sociale» «Суспільні бесіди». Ця течія була прихильна до Центральних держав і рішучо протиросійська. Прихильники її також підтримували нейтральність Румунії, а якби це не вдалося, то прагнули приєднання Румунії до Центральних держав і активного виступу її проти Росії. На їхню думку, власне Росія – найбільший ворог румунської державної самостійності та національної незалежності. У цьому випадку і задля ослаблення

⁷⁹ Краткая история Румынии... – С. 285; *Н. В. Росія та Румунія...* – С. 589.

⁸⁰ *Ukrainische Nachrichten* (Wien). – 1916. – 8 April.

⁸¹ *Н. В. З румунських голосів про українську справу* / *Н. В.* // *Вістник*. – 1916. – Ч. 27–28. – С. 219.

⁸² *Патер І. Союз визволення України*. – С. 91–92.

⁸³ *Н. В. Румунська соціалдемократія й війна* / *Н. В.* // *Вістник*. – 1916. – Ч. 29–30. – С. 236.

Росії вони далі домагалися анексії Бессарабії та утворення самостійної Української держави, що була б найліпшим захистом Румунії перед російською небезпекою⁸⁴.

Ще на початку війни СВУ видав відоzву до румунського народу, в якій підкреслював: «Румуни! І ваші однопле́мніки стогнуть в однім я́рмі з нашою Україною. Близькі ваші сусіди і спокре́внені ще від часів П. Могили культурно, ділимо ми, російські українці, разом з вашими братами в Бессарабії ту саму сумну долю і леліємо ті самі мрії про визволення».

У відоzві просили румунів не звертати уваги «на підшепти московських сирен», закликали не змінювати свого переконання стати на боці Центральних держав. «Побідний марш Москви на Константинополь “Via Відень”, – зазначав СВУ у зверненні, – не тільки не дав би вам Семигороду, але зготував би цілій Румунії сумну долю Бессарабії!»

СВУ акцентував на тому, що тільки поразка Росії і відсунення її до етнографічних земель старого московського царства покладе раз і назавжди кінець російському імперіалізму й вбереже сусідні країни від московської інвазії.

Союз висловлював упевненість, що обов'язок забезпечення власних кордонів і визволення Бессарабщини з-під російської кормиги спонукатиме Румунію поєднати свій власний хосен з інтересами Австро-Угорщини й Німеччини, зі справами культури і визволення уярмлених Росією народів⁸⁵.

Проте Румунія після державної політики вичікування поставила все на російську карту. 17 серпня 1916 р. у Бухаресті було підписано таємний союзний договір і воєнну конвенцію між Румунією і державами Антанти про вступ у війну на боці Антанти. «І як завжди досі, – зазначав О. Бочковський, – царизм егоїстично полишив її на поталу. Румунію розгромлено... Румунія (розуміється, офіційна й урядова) своєю крамарсько-лихварською політикою на два фронти морально здискредитувалася в обох воюючих таборих»⁸⁶.

Оскільки стаття написана після Лютневої революції в Росії, то автор підкреслював, що «погром царизму побідною російською революцією матиме й для Румунії велике значення». Адже згинув найбільший ворог національно-визвольних змагань не тільки румунського, але всіх балканських народів загалом. «Тому, – наголошував О. Бочковський, – можна сподіватися, що Балкан, здихавшиися провокаторської царської “визвольної” опіки, перестане бути на будуче політичним вулканом Європи, вибухи якого, можливі у кожній хвилині, загрожували спричинити всесвітню воєнну пожежу в роді тої, котра вже три роки лютує над нещасною людкістю»⁸⁷.

Висвітлюючи політику царської Росії на Балканах, О. Бочковський написав статтю «Росія та Сербія»⁸⁸ на підставі вельми цікавих дипломатичних матеріалів і документів книги сербського письменника й знавця балканських справ Спиридона Гопчевіча «Rußland und Serbien von 1804–1915» «Росія та Сербія від 1804–1915». По суті, у цій публікації О. Бочковський зобразив історію «визвольної» ролі Росії у доли

⁸⁴ *Н. В.* З румунських голосів про українську справу / *Н. В.* // Вістник. – 1916. – Ч. 27–28. – С. 219.

⁸⁵ Вістник. – 1914. – № 1. – С. 5.

⁸⁶ *Н. В.* Росія та Румунія / *Н. В.* // Вістник. – 1917. – Ч. 37. – С. 589.

⁸⁷ *Н. В.* Росія та Румунія... – С. 590.

⁸⁸ Там само. – 1916. – Ч. 64. – С. 735–737; Ч. 65. – С. 748–750; Ч. 66. – С. 763–764.

Сербії. Він зазначав, що праця С. Гопчевіча основана на таємних архівних джерелах Петербурга, Парижа й Відня. Автор зібрав чимало автентичних заяв і листів відомих російських державних і воєнних діячів, які неоднозначно висвітлювали справжню, дуже сумну роль царської імперії в історії визвольної боротьби сербського народу за державно-політичну самостійність.

О. Бочковський вважав, що С. Гопчевіч справедливо назвав Росію грабарею Сербії. Адже насправді рішуча егоїстична політика царизму на Балканах прагнула опанувати Чорне море, Царгород і Дарданелли, загарбати якнайбільшу частину балканських країв, цинічно та насильно нехтувала життєвими інтересами балканських народів, яких під параваном (заслоном) визволення з-під турецького ярма вела на край безодні державно-політичного занепаду. Вчений стверджував, що причиною такого сумного трагічного становища Сербії під час Першої світової війни був здебільшого царський егоїзм та інтриганство⁸⁹.

О. Бочковський зазначав, що найкращу загальну характеристику політичних відносин Росії із Сербією дав у своїй праці Гопчевіч. Він підкреслював: тогочасному своєму занепаду Сербія повинна завдячувати недалекоглядній політиці радикальної партії, яка була сліпим послідовником Росії та вміла майстерно нацьковувати сербський народ проти Наддунайської монархії. Бо ще у 80-х роках ХІХ ст., коли поступова партія порвала з русофільством і налагодила добросусідські відносини з Австрією, Сербія почувалася найкраще. Тим часом Росія завжди була злим духом для Сербії, яку вона відповідно до своїх потреб використовувала та на знищення якої очікувала, як це годилося саме для тодішньої російської політики. Так, унаслідок протитурецьких повстань 1804–1813 рр. на чолі з Карагеоргієм Сербія без чужої допомоги здобула автономію. Серби були першим балканським народом, який визволився з турецької неволі. Карагеоргій, або як писав О. Бочковський – Кара Джордже, ще у 1808 р. хотів поладити з Австрією справу постачання для Сербії продуктів харчування та зброї. На зустрічі з австрійським фельдмаршалом Зімшенем пропонував приєднання Сербії до Австрії як коронного краю. Однак для цього висунув одну умову – Сербія повинна прилучитися тільки до Австрії, а в ніякому разі не до Угорщини й у ній має бути німецький, а не мадярський устрій.

Однак Росія вже простягнула над Сербією, за висловом О. Бочковського, «свою десницю» і старалася за будь-яку ціну не допустити й унеможливити її порозуміння з Австрією, проголошуючи це «смертним гріхом і зрадою слов'янської справи»⁹⁰.

Загалом усі спроби Кара Джорджія поладити сербську справу у зв'язку з Австрією не привели до позитивних результатів. Їхня невдача спричинила навіть зріст русофільства серед сербів, які говорили, що Відень нехтує ними, залишаючи на поталу туркам, натомість Петербург визволить їх від турецького ярма. «А Росія, – підкреслював О. Бочковський, – раз схопившись сербської справи, держалася вже її, як реп'ях кожуха»⁹¹.

Росія дуже пильнувала, щоб якнайсильніше ізолювати Сербію від впливів Австрії: в жодному разі вона не повинна дістатися Габсбургам. З Росією сербів не можна було

⁸⁹ *Н. В. Росія та Румунія... – 1916. – Ч. 64. – С. 735.*

⁹⁰ Там само. – С. 736–737.

⁹¹ Там само. – С. 737.

злучити, бо знаходилися на другім боці Дунаю. Тому, відзначав О. Бочковський, «хоч-не-хоч, треба дати їм власну управу, насадивши на них наперед міцний царський намордник»⁹².

Завданням Росії, яка властиво сама нахабно напросилася на протекторат над Сербією, було тільки дипломатичним шляхом допомогти їй зміцніти, тобто домогтися від Туреччини формального визнання за сербами автономії. Протекторська роль Росії супроти Сербії зводилася лише до дипломатичної акції. Власні імперіалістичні забавганки Росії стосовно Османської імперії були виключно «міродатними» для відносин царизму до християнських країн і балканських народів. «Визволення» стало лише нагодою «для зваблення і загіпнотизування цих останніх». Царизм по-крамарськи торгував ними, безсовісно визискував їх, завжди цілеспрямовано керувався щодо них своїм «святим егоїзмом», цією альфою та омегою російського імперіалізму, покидав їх на поталу ворогу в критичних моментах, ганебно зраджуючи⁹³.

Так було, наприклад, у 1808 р., коли серби тимчасово опинилися під турецьким гнітом і потребували негайної реальної допомоги, але її не отримали. Проте найганебніше зрадив сербів царизм у 1810 р., коли вони знову розгромили турків, які їм запропонували сепаратний мир на умовах визнання Сербії незалежним князівством з дідиною династією Кара Джорджія. Росія заборонила Сербії вести переговори у цій справі з турками, зазначаючи, що сербську справу полагодить під час встановлення російсько-турецького миру, що був підписаний 1812 р. у Бухаресті.

Росія, яка вимагала, але не отримала від Туреччини Бессарабії, Молдовії, Волохії та Сербії і якій вже загрожувала війна з Францією, за згодою Австрії знову повернула Сербію під турецьке панування. Тільки у 1815 р. під проводом Мілоша Обреновича сербам вдруге вдалося власними силами скинути турецьке ярмо. Не висвітлюючи детально перебігу російсько-сербської політики, зазначимо, що Росія протягом ХІХ ст. втручалася у сербські внутрішні справи, унеможлиблювала розвиток Сербії у напрямі державної незалежності й конституційного ладу, нав'язувала їй свій режим та управу, словом, наказувала й забороняла.

Росія покинула Сербію, коли та під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. здобула незалежність, а у 1882 р. стала королівством. У 1915 р. Росія, підтримувана Англією, перешкодила мирному порозумінню Сербії з Австрією⁹⁴.

Із перших етапів російсько-сербських відносин у період боротьби сербів за самостійність найкраще видно, як царизм щодо визвольних змагань балканських поневолених народів «відразу ж виступав у ролі безоглядно визискуючого глита та грабаря їх національної та політичної свободи, а не оборонця та каменяра їх визволення».

О. Бочковський резюмував, що Сербія у роки Першої світової війни «стала сліпим знаряддям російського імперіалізму і найгірше відчула весь фаталізм злочасного союзу з північним вужем-давительем, цим найбільшим і найнебезпечнішим ворогом національно-визвольних прямувань балканських народів»⁹⁵.

⁹² Там само. – Ч. 65. – С. 750.

⁹³ Там само. – Ч. 66. – С. 763.

⁹⁴ *Н. В.* Росія та Греція... – Ч. 64. – С. 735.

⁹⁵ Там само. – Ч. 66. – С. 764.

Російську політику щодо Греції О. Бочковський висвітлив у своїй публікації «Росія та Греція»⁹⁶. Автор вважав, що грецьке питання належало до найдавніших балканських «очаровань» Росії. На його думку, причинами цього зацікавлення стали такі чинники: по-перше, протитурецькі орієнтації північного колоса, як здебільшого вся його балканська політика; по-друге, деякі історично-династичні претензії царизму до Греції як до законної спадщини колишньої Візантійської держави, стосовно якої Росія вважала себе управненою спадкоємницею. Загальновідомо, що після занепаду Візантійської імперії Московська держава споріднилася з останньою візантійською династією Палеологів, унаслідок чого московські царі вважали себе законними дідами візантійської спадщини «зі всіма інтересами православного сходу». Звідси Росія виводила своє історичне право на Царгород, колишню столицю Візантії; по-третє, починаючи від Петра I, який мав таку велику популярність на Балканах, що у Греції був поширений його портрет з підписом: «Цар Росії та Греків»⁹⁷, Московська держава скерувала свої погляди на південь і т. зв. «візантійська думка» стала одним із головних чинників в її протитурецьких планах; по-четверте, релігійний ухил у російській протитурецькій політиці – визволення християнських балканських і кавказьких народів з турецько-мусульманського ярма⁹⁸.

«Візантійською думкою» дуже захоплювалася Катерина II, її справжні політичні мотиви зацікавлення цією справою дуже хитро були замасковані т. зв. «геленофільськими», тобто «грекофільськими» симпатіями, що саме в цей час починали пробуджуватися у Західній Європі. У Росії також було достатньо «геленофілів», які щиро симпатизували західноєвропейським романтичним планам відбудови античної Греції.

Серед греків тим часом також пробуджувалася власна самосвідомість не лише під національно-культурним, але й державно-політичним оглядом, й усе це мало виразний великогрецький характер. Провідною думкою новогрецького національно-політичного руху було відновлення своєї класичної батьківщини, тобто відбудова колишньої Візантійської держави⁹⁹.

Власне, «відбудову Візантії» російські державні діячі розглядали як політичний план. З цією метою у другій половині XVIII ст. у Греції розпочалася величезна русофільська пропаганда, яка мала на меті розбурхати приспану турецьким ярмом грецьку суспільність і викликати в неї революційні протитурецькі настрої. Головним місцем цієї пропаганди була Морея. Однак перший виступ за визволення Греції з допомогою Росії закінчився поразкою, а на повстанців у помсту турки нацькували албанців-шкіпетарів. Надзвичайно велика довіра греків до російської допомоги стала для них фатальною від початку.

Виступ у Наварині теж закінчився фіаско для греків, які були віддані на поталу турецької помсти. Однак ці виступи грецького визвольного руху, причиною якого були великою мірою царський брак розсудливості й авантюризм, зовсім не охолодили русофільських настроїв серед греків.

⁹⁶ *Н. В. Росія та Греція...* – 1917. – Ч. 3. – С. 37–39; Ч. 4. – С. 54–56; Ч. 5. – С. 68–70.

⁹⁷ *Вістник*. – 1917. – Ч. 17. – С. 266.

⁹⁸ Там само. – Ч. 3. – С. 37.

⁹⁹ Там само.

Росія, зі свого боку, маючи на меті протитурецьку політику, прагнула ще сильніше розпалити серед грецького народу русофільські симпатії, особливо після Кучук-Кайнарджиського миру (1774), відколи вона здобула протекторат над християнським населенням Туреччини.

Так, Росія виклопотала у Туреччини для торговельних і морських елементів грецького громадянства у 1783 р. право вільного плавання під російським прапором. Була заснована у Петербурзі спеціальна військова школа для грецької молоді, вихованці якої після закінчення мали служити або в російському війську, або бути консулами та перекладачами в Туреччині. Так Росія виховувала нові кадри свідомих грецьких працівників для своєї протитурецької політики.

Крім того, поширенню російського впливу в Греції допомагала ще т. зв. справа «гаратів» (гаратаре), тобто видача захисних паспортів деяким грецьким торговцям і громадсько-політичним діячам, які через це набували своєрідної російської державної належності, залишаючись одночасно турецькими підданими¹⁰⁰.

Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. царизму вдалося підняти повстання лише сульотів і організувати невеликий грецький флот, який турки знищили, що означало поразку повстання греків. За Ясським мирним договором Росія заволоділа всім Чорноморським узбережжям від Дністра до Кубані, разом із Кримом, а своїх грецьких союзників знову покинула на поталу ворогові.

Росія «спасала» греків від окупації Францією у 1798 р. Іонійських островів та частини Албанії, уклавши з Портою антифранцузький союз. Пообіцяла іонійським грекам політичну свободу – утворення самостійної республіки і визволення їх «з ярма французького атеїзму». Це була традиційна визвольна манія царизму – завжди і скрізь когось звільняти від чийогось ярма. То від французького атеїзму, то від «англійського егоїзму», коли Англія виступила проти Росії у турецькій справі, то від поневолення турками Греції і т. д. «Словом, – наголошував О. Бочковський, – стара та вічно молода й нова пісня царизму, який під час цієї війни (Першої світової) боронить Балкани перед небезпекою австро-німецького “варварства”»¹⁰¹.

Сумні уроки щодо проблематичного характеру російської допомоги не витягнули греків із русофільського романтизму. Навіть віддання Франції Іонійської республіки, яка все-таки повсталала проти волі Росії, не вирвало греків з-під російського гніту.

Тим часом грецький визвольний рух усе більше викристалізувався під національно-культурним оглядом, набираючи виразного народного характеру та поглиблюючи свою національну свідомість. Учений зазначав, що «причинилася до цього головно каменярьська праця апостолів грецького відродження: Рігаса (1757–1798), засновника грецьких таємних національно-визвольних організацій, т. зв. “гетерій” і автора національно-визвольних пісень, які закликали до боротьби за свободу й визволення з іноземного гніту, а також Адамантиса Кораїса (1833), творця сучасної грецької мови й письменства і разом з тим модернізатора і європеїзатора новогрецького руху»¹⁰².

У 1814 р. в Одесі засновано таємну політичну грецько-визвольну організацію, т. зв. «гетерію Філікікерців», яка бачила відновлення незалежності свого народу й

¹⁰⁰ Там само. – Ч. 3. – С. 39.

¹⁰¹ Там само. – Ч. 4. – С. 54.

¹⁰² Вістник... – С. 55.

батьківщини, особливо після перемоги Росії над Францією, лише в дусі російської орієнтації. Україна в той час стала осередком і захистом таємної підготовчої роботи грецьких «гетеристів».

Свою орієнтацію, сподівання та віру в допомогу Росії цього разу греки вважали більш вмотивованими, адже вони мали своїх земляків-симпатиків у Петербурзі в найближчому оточенні царя Олександра I. Однак греки знову зневірилися в царській допомозі 1821 р., коли розпочали національно-визвольну революцію. Офіційно цар висловився за придушення визвольної боротьби греків, хоч визнавав їхнє право на полегшення долі, але рішучо відкидав революційний шлях грецького національно-визвольного змагання. Цар заявляв, що недостойно було би з його боку «підкопувати основи турецької держави за посередництвом ганебної та злочинної діяльності якогось таємного товариства». Він радив негайно ліквідувати повстання і обіцяв посередництво на переговорах з Портою легальним шляхом¹⁰³.

Тож греків знову залишено наодинці з власною долею. Почалася жорстока відплата з боку Туреччини: страшні протигрецькі масакри й погроми. Грецьке повстання занепало. Росія, заманивши греків у свої сіті фата-морганою давньої Візантійської держави, кілька разів спровокувала серед них повстання, здебільшого покидаючи їх у критичні моменти для турецької помсти, але відразу ж гіпнотизувала новою надією на можливу допомогу у майбутньому.

Зазначимо, що на Віденському конгресі 1815 р. офіційна Європа негативно ставилася до грецького повстання, як і до інших революційних рухів, прагнучи втримати «старий лад» у південно-західних областях континенту. Проте, незважаючи на всі намагання Туреччини і Росії якимось способом обійти грецьке питання, воно поволи набувало міжнародного загальноєвропейського характеру, що було причиною нового зацікавлення ним царського уряду.

Росія виступила з ініціативою європейського омолодження грецького питання, обравши компромісний шлях, що давав їй можливість відновити дипломатичні відносини з Портою і якнайбільше відповідав інтересам її балканської політики. Росія запропонувала проект утворення з Греції трьох грецьких держав-князівств, а саме: одне – зі східної Греції з Тесалією, друге – із західної Греції з Епіром і третє – з південної Греції з Мореєю та Критом. Грецькі острови мали дістати міську самоуправу. Туреччина отримувала б від цих грецьких князівств щорічну грошову данину, а також у майбутньому мала б у них кілька власних твердинь. У Царгороді мав бути їхній представник – грецький патріарх, політичне становище якого стосовно Порти планувалося унормувати згідно з міжнародним правом¹⁰⁴. З приводу цього російського проекту О. Бочковський наголошував: «Царизм добре розумів, що аби його шлунок зміг проковтнути цю заповітну добу, він насамперед мусить її відповідно роздробити та розчленувати»¹⁰⁵.

Однак цей хитро-мудрий проект царизму нікому не сподобався: він не задовольняв ні Європу, ні Туреччину, а найменше греків, для яких означав відмову від своїх заповітних національно-самостійницьких орієнтацій. Проте Європа дуже швидко збагнула кінцеві наміри «визвольної» політики царського уряду на Балканах зі свого

¹⁰³ Вістник... – С. 55.

¹⁰⁴ Там само. – Ч. 5. – С. 68.

¹⁰⁵ Там само. – С. 69.

боку вирішила енергійно гальмувати протитурецькі апетити царизму. «Власне на ґрунт розпізаного антагонізму до російського імперіалізму, – акцентував О. Бочковський, – у західно-європейських державах виринула думка утворення з Греції справді та зовсім незалежної держави»¹⁰⁶.

Аналізуючи величезний зріст громадянського «геленофільства» серед західноєвропейських народів, особливо в Англії, вчений застерігав, що не можна ідентифікувати романтичне «геленофільство» європейського загалу з політичним «грекофільством» західноєвропейської дипломатії. Якщо перше було щирим виявом симпатії до національно-визвольної боротьби грецького народу, то друге – здебільшого профілактичним матеріалом протицарських агресивних намірів щодо Балкан. «Це було, отже “грекофільство”, – підсумовував автор, – мовляв, на злість царизму та Росії. Дійсно ж визволення та самостійність Греції грали в ньому цілком підрядну роль»¹⁰⁷.

Розглядаючи в ретроспективі тодішню дипломатично-політичну атмосферу, в якій розвивалося грецьке питання, О. Бочковський зазначав, що вона в чомусь дуже аналогічна та подекуди нагадує відношення великих держав Почв'рного союзу до Греції в роки війни. «Тепер, як і тоді, – підкреслював учений, – Греція насамперед є та була експериментальним кріликом дипломатичної вівісекції для власного вжитку»¹⁰⁸.

Проводячи паралелі між тодішнім в роки війни становищем грецького питання, О. Бочковський наголошував на політичній різноманітності та розрізненості грецького народу. Замість єдиного осередку політичного об'єднання існувало кілька головних політичних орієнтацій. Переважала та тривала найдовше, незважаючи на всі зневіри та сумні уроки, русофільська течія. Час від часу занепадала, але після вибуху кожної нової російсько-турецької війни знову виринала, відсуваючи на другий план англота франкофільські партії та орієнтації. Росія завжди використовувала цю «слабість» Греції до себе та «вміло роздмухувала без перерви полум'я русофільських симпатій серед грецького загалу»¹⁰⁹.

Не висвітлюючи всіх дипломатичних перипетій щодо грецької справи у 1826–1828 рр., зазначимо, що після російсько-турецької війни (1828–1829) за Адріанопольським мирним договором (14 листопада 1829 р.) Грецію, головнo під натиском західноєвропейської дипломатії, яка хотіла спаралізувати агресивні наміри царизму щодо цієї балканської держави, було у 1830 р. проголошено незалежною державою, в 1832 р. – монархією.

Після Кримської війни (1853–1856) греки нарешті зрозуміли, що від царизму нема чого сподіватися, що російське «визволення» загубило б не тільки їхню політичну, а й національну самобутність, і відвернулися від Росії. У ХІХ ст. Греція продовжувала боротьбу за визволення своїх земель – у 1864 р. приєднано Іонічні острови, у 1881 р. – Фессалію та частину Епіру, а 1898 р. автономію дістав о. Крит.

Так, резюмував О. Бочковський, своє дальше визволення греки опирали на певному та міцному ґрунті об'єднання батьківщини та її державно-політичної самостійності, здобутої власними силами¹¹⁰.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Вістник... – Ч. 5. – С. 70.

О. Бочковського цікавили політично-дипломатичні відносини не тільки на європейському континенті, але й в Азії, що свідчило про його широку ерудицію і обізнаність зі світовими процесами років Першої світової війни. Звернімо увагу на його статтю «Японія та Росія»¹¹¹, в якій на основі швейцарських, американських, німецьких і шведських пресових видань він показав агресивні японські виступи на Далекому Сході, звернені проти Росії. Японці зайняли російські частини території Манджурії. Таку окупацію вони називали мирним проникненням, пояснювали свої дії виключно господарськими причинами через нестачу місцевих робочих рук росіян. В Японії у той час чималу роль відіграло питання нової орієнтації, поширювалася думка про російсько-японсько-німецький союз у майбутньому, але також і про союз Німеччини з Японією проти Росії¹¹². Як відомо, це передбачення О. Бочковського збулося. 25 листопада 1936 р. в Берліні був підписаний договір між Німеччиною і Японією, т. зв. «антикомінтернівський пакт», який 25 листопада 1940 р. згідно з Берлінським пактом перетворився на воєнний союз Німеччини, Італії та Японії.

Автор, покликаючись на російський часопис «День», вважав англійську гегемонію над Росією менш загрозливою порівняно з гіршим і небезпечнішим лихом для росіян – Японією. Адже вона – «це молода, незужита війною сила, котра простує до відбивань нових територій на Далекому Сході... З боку Японії Росія може сподіватися дуже неприємних несподіванок»¹¹³.

Японці, за словами О. Бочковського, «ці справжні віртуози у здійсненні італійського гасла “egoismo sacro” (святого егоїзму), використали таке скрутне становище російського колосу внаслідок теперішньої війни для реалізації свого плану на Далекому Сході, який у мирний час затягнувся б на довгий час. Проте після війни з Китаєм з початку ХХ ст., як зазначено у статті, «Японія увійшла в європейський великодержавний концерт перша з позаєвропейських небілих націй. Через свою перемогу над Росією вона завоювала в цьому концерті першорядне місце»¹¹⁴. На початку війни Почвірний союз робив різні заходи, щоб остаточно затягнути Японію до свого табору, що, безумовно, доводило її величезний вплив. І це йому вдалося. Японія виступила на боці Антанти, оголосила 23 серпня 1914 р. війну Німеччині і незабаром захопила належні їй Маршалові, Каролінські та Маріанські острови, а також провінцію Шандунь з портом Ціндао в Китаї.

Аналізуючи завойовницькі плани Японії, О. Бочковський підкреслював, що вона, виступивши на боці Антанти і ставши по суті союзником Росії, майже від початку Першої світової війни вміло витягнула величезну фінансову користь з війни Почвірного союзу з Центральними державами, забезпечила собі політичні, територіальні й мілітарні вигоди. «І це не коштом своїх ніби ворогів – Австро-Угорщини та Німеччини, – зазначав “Вістник” у статті “Росія на Сході та Заході”, – а за рахунок своїх ніби приятелів і союзників. З властивим собі неперебиранням засобів і хитрїстю, з вродженим самолюбством і щораз виразнішим завойовницьким змаганням японці збили собі капітал з прикрого становища свого головного конкурента – Росії

¹¹¹ *Н. В. Японія та Росія* / Н. В. // *Вістник*. – 1917. – № 44. – С. 689–691.

¹¹² Там само. – 689.

¹¹³ Там само. – С. 690.

¹¹⁴ Там само.

й поступово, мирно, без жертв досягнули те, про що мріяли найсміливіші фантасти, а чого ніколи не здійснила б навіть найкривавіша і найдовша війна»¹¹⁵. Японія по-лихварськи почала використовувати скрутне становище Росії на західному фронті та її безборонність на східноазійському. Російський уряд відкупив у Японії чотири воєнні кораблі, здобуті в часі російсько-японської війни, в рядах російської армії на східному фронті билася японська артилерія та японські офіцери¹¹⁶. Тому Росія мусила дуже дорого платити Японії за фінансову допомогу і доставку амуніції – не тільки золотом, але й територіально-політичними концесіями на Далекому Сході. «Тепер, – зазначав О. Бочковський, – Росія без війни програла не менше, ніж перед 13 роками у війні з Японією» (йдеться про російсько-японську війну 1904–1905 рр.)¹¹⁷.

У статті наголошувалося на особливому відношенні Антанти під час війни до Японії – цієї справжньої для неї «persona grata». Почвірне порозуміння виправдовувало таке своє ставлення до Японії потребою знищити щертв прусський мілітаризм. Поборюючи прусський мілітаризм, Антанта по суті підтримувала, на думку О. Бочковського, значно гірший японський мілітаризм, проти якого незабаром уся Європа не зможе втриматися й оборонитися. Тому становлення японської азійської континентальної держави – це не лише спір двох конкуруючих державних імперіалізмів – Росія–Японія, а питання першорядної ваги для політичного майбутнього цілої Європи взагалі, значить і для всеєвропейського демократизму й поступу.

О. Бочковський вважав, що подія на Далекому Сході треба присвячувати більше уваги. «Хай же розірвана та пошматована Європа, шаліюча в самотнім божевіллі, схаменеться, поки ще не пізно, та пригадає собі, – застерігав учений європейську суспільність, – що на Далекому Сході виринає жовта примара, яка дуже радіє з європейського жнива смерті й проливу крові та простягне згодом через Урал хижацькі руки, щоб загарбати серце й душу дотеперішньої вселюдської культури та поступу»¹¹⁸.

3. **Українсько-польське протистояння.** Проблема відносин між українцями і поляками на західноукраїнських землях була злободенною як в часи Австрійської держави, так і від 1867 р., тобто в добу Австро-Угорської монархії, зокрема в роки Першої світової війни, на відтинку ЗУНР, у міжвоєнний час, у період Другої світової війни та післявоєнний, актуальна й сьогодні. Відомий галицький політик Кость Левицький ще у 1917 р. підкреслював: «Коли нас злучено з поляками в один край, ми опинилися під штучно витвореною польською більшістю на нашій історичній і національній землі... польська сторона запанувала над цілим життям українського народу, не даючи йому ніяких прав»¹¹⁹.

Зрозуміло, що українсько-польські стосунки цікавили О. Бочковського, по-перше, як вченого, по-друге, суто з морального погляду. Хоча він походив з польсько-литовського роду, – усвідомлював себе представником української нації, обрав українську мову як рідну, а Україна стала для нього, хоч і заочно, батьківщиною, усе

¹¹⁵ Росія на Сході та Заході // Вістник. – 1916. – Ч. 48. – С. 473.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ *Н. В. Японія та Росія...* – С. 690.

¹¹⁸ Там само. – С. 691.

¹¹⁹ *Левицький К.* Наші визвольні змагання в часі світової війни 1914–1916 / К. Левицький // Кривавого року. Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік / зладив Ярослав Веселовський. – Відень, 1917. – С. 20.

своє життя зв'язав із українською еміграцією у Чехословаччині. Дослідниця наукової спадщини вченого І. Каневська зазначала, що у 1920–1930-ті роки в його паспортах у графі «přislušnost», а пізніше «národnost» було записано «ukrajnska»¹²⁰.

Розглядаючи питання українсько-польських відносин, О. Бочковський виходив із засади, що народи не мають у взаємному підході однакових критеріїв. У кожному конкретному випадку, коли йдеться про хосен свого народу, тоді в цьому є зацікавленість і тоді це для цього народу зовсім інша справа. Вчений зазначав, що варто пригадати собі «сумно-славетного “to co innego” (це інша справа), такого характерного для польсько-українських відносин перед війною, головню в Галичині, а тепер загалом на всьому просторі польсько-українського сусідкування»¹²¹.

Всесвітня війна розбудила поневолені народи до боротьби за своє національне самовизначення, а також до страшеного поширення своерідної пошесті агресивного імперіалізму. Якщо перед війною останній був здебільшого виключним правом великодержавних і панівних народів, то під час війни це лихо захопило й напіввизволені народи, які ледве-ледве скинули кайдани іноземного поневолення.

Така тенденція проглядалася на відновленні та швидкому зрості польських історичних стремлінь до т. зв. «wschodnich kresów» (східних окраїн), тобто колишніх земель України, Литви й Білорусі. Для поляків, не залежно від їхніх політичних спрямувань, цей історичний період завжди був впливовим чинником у їхніх самостійницьких змаганнях після упадку польської державності. Україна і Литва для всіх польських національно-політичних діячів були органічними складовими майбутньої Польської держави. Українці й литовці, за відомим гаслом «За нашу і вашу свободу», мали б волю в межах суцільної Польської держави на старих історичних засадах. Однак вони суперечили новочасній державній будівлі, в якій першорядну роль вже відігравав національно-етнографічний чинник.

Щоправда, і серед поляків були одиниці, які розуміли відмінність між тодішньою національною Польщею та колишньою історичною Річпосполитою, усвідомлюючи й те, що в колишніх поневолених нею землях залишилися сліди польської культури. Проте більшість польського загалу перед війною, а особливо під час війни, коли знову з надзвичайною силою ожили історичні заповітні прагнення та орієнтації, зовсім не трактувала польської справи у «забраних землях» як проблеми національної меншості, а за принципом «частина за цілість» вважала її політично провідним моментом у державній майбутності цих колишніх непольських провінцій старої Польщі.

«Взагалі це суто історичне становище польського громадянства до будуччини “забраних земель”, – підкреслював О. Бочковський, – згори затемнювало об’єктивне його відношення до новочасних прямувань відродженого українського та литовського народів, а в новітніх часах і білоруського народу, котрий відроджується. Звідси, або іноді протекторські відносини до цих останніх, або частіше – явно ворожі, як до природнього процесу, що загрожував польському політичному “станови посідання” в “забраних землях”»¹²².

¹²⁰ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 35.

¹²¹ Н. В. Поляки й т. зв. «східні окраїни» / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 48. – С. 761.

¹²² Там само.

Зазначимо, що під час війни польська агресія щодо «східних окраїн», особливо після листопадових актів 1916 р., надзвичайно стихійно зросла і захопила всі верстви польського народу, що в ньому зовсім зникли навіть маленькі паростки правильного трактування цих польських окраїнних справ деякими демократичними чи соціалістичними польськими діячами. Сильно зросла польська національно-політична ідеологія воєнного часу в суто державному й виразно імперіалістичному напрямі.

У всіх польських політичних пресових і книжкових виданнях підкреслювалося, що литовці, українці, білоруси – це наполовину національна й етнографічна якась аморфна маса, культурно слабо розвинута, політично дуже слаба, загалом майже некваліфікована до самостійного державного будівництва. З такого погляду виходило тільки одне – у «забраних землях» був тільки один міродатний чинник – польський. «Покликуючись на своє історичне право до цих країн і на своє культурно-політичне першенство в них у новітній добі, – акцентував О. Бочковський, – поляки вельми енергійно виявляли свої державні претензії до них»¹²³. Національний момент у цій справі поляки затушовували, а західно-європейському загалові національні відносини представляли ідеальними, малювали «візію національного ельдорадо в майбутній самостійній Польщі, наскільки можливо, відбудованій в межах колишньої Речі Посполитої». «Тим часом, – наголошував вчений, – в дійсності польсько-українська ворожнеча, з одного боку, а польсько-литовські відносини й польсько-жидівський спір – з другого, саме в часі війни незвичайно загострилися та досягли великого загального напруження»¹²⁴.

Актуального політичного значення набула справа «східних окраїн» після створення 12 вересня 1917 р. у Варшаві Регентської ради і полагодження польського питання в австро-польському дусі, тобто з'єднання Польського Королівства з Галичиною, а потім злучення Польщі з Австро-Угорщиною персональною унією. Тому поляки програмово та вперто робили в часі війни все для вирішення цього питання у бажанім для себе, тобто історично-державному дусі, якщо не в цілості, то хоч фрагментарно до свого національно-державного плану¹²⁵. Відповідно до польського національного мислення, українців і литовців потрібно було силоміць втягнути до Польської держави та зробити їх пасивним предметом чужої їм політики. «Це знову зразок патології національної етики – *to co innego*», – акцентував О. Бочковський¹²⁶.

Розглядаючи таке можливе вирішення польської справи щодо «східних окраїн», учений звернув увагу на практичні наслідки, які виникли б у разі відновлення Польської держави в межах колишньої Речі Посполитої. На його думку, такий державний новотвір вже від свого виникнення призвів би до національної ворожнечі та суперечок, які від початку стали б «заржавлювати його життєвий механізм, спричинили б йому згодом загальну анемію (слабкість) аномальної держави, для органічної суцільності якої не було б основної передумови, тобто психологічного співрозуміння та довір'я поміж державними народами»¹²⁷. Без психологічної передумови ніякий режим, навіть найліберальніший щодо національної справи у майбутній Польщі, не витворив би державної цілісної Польщі, без

¹²³ Там само. – С. 762.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само. – Ч. 49. – С. 779.

¹²⁶ *Н. В. Поляки й т. зв. «східні окраїни»...* – С. 780.

¹²⁷ Там само.

чого не був би можливим її нормальний розвиток і навіть гарантія її існування взагалі. Тому утворення проектованої Польської держави, з огляду на принцип визволення поневолених народів, цілком не відповідало б цьому, а, навпаки, стало б новим вогнищем можливих міжнародних конфліктів, розсадником сепаратизму та іреденти¹²⁸.

О. Бочковський наголошував на моральному моменті вирішення польського питання, яке суперечило праву на самовизначення литовців, українців, білорусів і жидів. Він закликав політиків, які так багато говорять про загальну демократизацію політики, більше зважати на моральний бік політичної практики й уникати хоча б чогось очевидного й суперечливого для засади загальної, однакової для всіх справедливості. Якщо поляки мали безперечне право на самостійність, то таке саме право мають українці, литовці й загалом непольське населення колишньої Речі Посполитої. Тому О. Бочковський, виходячи з принципу демократизму, рішуче виступав проти її відновлення без волі згаданих народів.

Учений осуджував таємні суто дипломатичні методи вирішення польського питання під час війни. Вважав, що цю дипломатичну алхімію і астрологію «в державно-національних і політичних справах треба рішуче поборювати, оскільки вона суперечила демократичним прямуманням і завдяки своїм таємним інтриганствам й безконтрольності є постійним джерелом непередбачених катастроф в роді останньої всесвітньої війни з 1914 р.»¹²⁹.

Роздумуючи про майбутнє нової, здатної до життя Європи, а не жалюгідної подоби своєї попередниці, утвореної Віденським конгресом, О. Бочковський бачив її прилюдно збудованою за участю всіх зацікавлених народів і держав, а не в оповитих таємницею дипломатичних кабінетах і на основі імперіалістичних і стратегічних планів. Тому, акцентував учений, польську справу також мають вирішувати публічно й у такий спосіб, щоб, даючи визволення польському народові, вона одночасно не принесла поневолення сусіднім недержавним народам, що «колись були під стріхою Речі Посполитої, але абсолютно не бажають знову замешкати у державному будинку майбутньої Польщі».

Важливе місце в українсько-польських відносинах О. Бочковський відводив холмському питанню. Після зайняття австро-німецькими військами північно-західних українських етнографічних областей на Холмщині, де діяла військова влада на чолі з воєнним генерал-губернатором і цивільна, в якій ключові посади займали поляки, чи не найяскравіше виявився імперіалістичний характер польської історично-національної ідеології.

Польський політикум представляв національні відносини на Холмщині та Підляшші здебільшого на релігійному ґрунті, зазначав, що протягом десятиліть на цих теренах велася боротьба між католицькою та православною церквами, яка згодом перетворилася на протиборство двох культур. Православ'я стало ідентичним з російськістю, а католицизм – з польськістю. Поляки заявляли, що українське населення спочатку напівсвідомо тяжіло до Польщі, після релігійних переслідувань почало щораз більше усвідомлювати свою належність до польськості й Польщі. Вони стверджували,

¹²⁸ *Н. В. Поляки й т. зв. «східні окраїни»...* – С. 780.

¹²⁹ Там само.

що в часи національної поразки (йдеться про поділи Польщі) польськість отримала чисельно більше визнавців, ніж за період існування Речі Посполитої¹³⁰.

Тут потрібно підкреслити, що з ліквідацією греко-католицької церкви на Холмщині та Підляшші у 1875 р. (на інших підросійських землях це сталося ще у 1839 р.) у церковно-релігійному житті української спільноти відбулися великі зміни. Після т. зв. царського Толеранційного указу від 30 квітня 1905 р., за яким холмсько-підляським українцям дозволялося приймати будь-яке віросповідання, крім греко-католицького, значна частина українців краю перейшла на римо-католицьку віру. Згідно з указом царя Миколи II холмшачки та підляшчуки могли залишатися у російському православ'ї або перейти на римо-католицизм і досить скоро стати поляками. Колишні уніати, яких тридцять років тому насильно загнали у православ'я, та їхні нащадки ніяк не мирилися з таким насиллям, і значна частина з них воліла перейти на римо-католицьке віросповідання¹³¹.

З цього приводу О. Бочковський писав: «Безоглядний протиуніатський похід царизму силоміць пхав українську уніатську людність в обняття католицизму, що потім культурно вело навіпростець до спольщення»¹³².

За підрахунками теперішнього польського дослідника підляського походження Ярослава Цабая, кількісні зміни між католиками і православними у Холмській губернії (утворена 1912 р.) у 1913 р. були такими: римо-католиків там побільшало з 335 752 до 465 090 осіб, або на 38,5%, а православних зменшилося з 446 124 осіб до 358 068, або на 19,7%. Найбільший спад православного населення прийшовся на підляські повіти – 88 195 осіб¹³³.

Зменшення українського населення на Холмщині відбулося унаслідок його примусового виселення на схід під час російського відступу у 1915 р. під натиском австро-німецьких армій. З тодішньої Холмської губернії було виселено 45 113 поляків, що становило 7,8%, за іншими даними – 11,8% польського населення краю і 184 857 (63%) православного люду, тобто українців¹³⁴.

Примусова евакуація православного населення з Холмської губернії призвела до раптових змін у краю в національній статистиці на користь поляків, на яку вони дуже покликалися. Також сильний вплив на проведення колонізаційних заходів у краї мало насильне відокремлення Холмщини в окрему губернію. Врешті вплинула й війна, з Холмської губернії евакуйовано православне населення, через що взаємні національні відносини в ній ще більше змінилися не на користь українців.

Польські політики, зокрема відомий польський спеціаліст з національної справи у Східній Європі Л. Плохоцький у брошурі «Chelmszczyzna I sprawa jej oderwania» «Холмщина та справа її відокремлення», констатував, що справою гнобленого населення Холмщини заопікувалася польська суспільність, що «йшла йому назустріч з

¹³⁰ Н. В. Поляки й т.зв. «східні країни» / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 48. – С. 763.

¹³¹ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади, Документи / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці, 2011. – Т. 1. Дослідження. – С. 331.

¹³² Н. В. З приводу холмської справи (Знахідки до національного питання) / Н. В. // Вістник політики, літератури й життя (далі – Вістник політики). – Відень. – 1918. – Ч. 10. – С. 147.

¹³³ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... – С. 332–333.

¹³⁴ Там само. – С. 144.

потіхою, якої воно, передусім, потребувало, тобто релігійною, й ось зовсім стихійна полонізація зробила на Холмщині величезний поступ не в часах Речі Посполитої та Конгресівки, але саме тоді, коли польськість підлягала найбільшим обмеженням, коли саме була засуджена на загибель».

О. Бочковський вважав відкрите визнання факту недавньої полонізації Холмщини, зокрема таким знавцем цієї справи, польським політикумом українського населення «цікавим знахідком (матеріалом) і коментарем до новітніх польських тверджень про “виразний етнографічний” характер цього краю». На його думку, це був цікавий зразок того, як імперіалістичний націоналізм фабрикував відповідно до потреби та до вподоби етнографічні докази¹³⁵.

Значимо, що всесвітня війна стала значним «етнографічним» чинником у полонізації Холмщини. Поляки стверджували, що у зв'язку з релігійно-національним поділом холмського населення в краю під час війни відбувся повний переворот у національних відносинах на користь польськості через примусову евакуацію православного населення. Польські політики зазначали, що завдяки виселенню Холмщина очищувалася, тобто позбувалася чужого елементу – українців. Відбувалося остаточне спольщування цих країв, що віддавна належали до Польщі. Виселення православного населення, вороже налаштованого до польськості, призвело до того, що його чисельність була зведена нанівець, і тому воно вже не могло відігравати ніякої ролі, адже війна вщерть викоринила ворожий полякам елемент. Поляки втішалися, що тепер українська агітація не знайде на Холмщині ґрунту, на який могла б опертися¹³⁶.

Однак з такими висновками поляків О. Бочковський не погоджувався. Він зазначав, що насправді все трохи інакше. Міцність польськості й безвиглядність українського національного руху на Холмщині не така вже певна справа, як це може здаватися, почувши міркування поляків. Очевидно, що на Холмщині та Підляшші ще існувала якась українська «небезпека». Підтвердженням цього був характерний розпачливий заклик до польського вчителства «Рятуймо Підляшшя!», опублікований у «Nowej Reformy». «Підляшшя кличе помочі! Країні, зрошеній кров'ю уніатських мучеників, яка, незважаючи на кілька десятиліть систематичної русифікації, змогла зберегти польське обличчя, сьогодні загрожує знову затоплення з боку чужих елементів. Українці і жиди заходжуються біля закладання власних шкіл, заводять їх навіть там, де населення корінне та виключно польське. Якісь невідомі досі в цих околицях українські емісари (йшлося про військовополонених українців з таборів Німеччини, які прибули на весні 1917 р. на Підляшшя для ведення національно-освітньої праці серед місцевого населення) агітують за українську школу та військо і, на жаль, дуже часто знаходять прихильників серед підляських народних мас»¹³⁷.

Однак потрібно наголосити на неоднаковому ставленні до українців Холмщини й Підляшшя з боку поляків перед війною та під час воєнного лихоліття. До війни польські політики (принаймні помірковані й ліві) визнавали справедливості українських претензій щодо Холмщини і Підляшшя. Так, згадуваний вже Л. Плохоцький, стверджуючи необґрунтованість російських претензій стосовно цих теренів, зауважував:

¹³⁵ *Н. В. З приводу холмської справи* / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 10. – С. 147.

¹³⁶ *Н. В. Поляки й т.зв. «східні окраїни»* / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 48. – С. 763.

¹³⁷ *Nowa Reforma (Kraków)*. – 1917. – № 385.

«Інша справа є з твердженням українців, що виступають за відокремлення Холмщини від уніатського населення. Бо не підлягає сумніву, що українці творили й творять на території Підляшшя і Холмщини тубільне й численне населення, тож їхні інтереси треба взяти до уваги»¹³⁸. Означаючи українську національну область, він зараховував до неї південно-східну територію Польського Королівства, зокрема частини Янівського, Більського й Володавського повітів у Сідлецькій губернії та Холмського, Замостівського, Білгорайського й Томашівського у Люблінській губернії, тобто визнавав подекуди з етнографічного боку право українців на Підляшшя і Холмщину¹³⁹.

Під час війни поляки забули про ці свої висловлювання та писання з-перед кількох років і почали говорити про: «цілком польські» Холмщину і Підляшшя, очевидний польський етнографічний характер цих двох країв, їхню належність до Конгресівки не лише з історично-державного і культурного погляду, але й національного. Це стало найбільш очевидним після Берестейського миру, за яким Холмщина і Підляшшя входили до складу Української Народної Республіки.

Про таку еволюцію поглядів поляків щодо національних відносин на Холмщині та Підляшші О. Бочковський писав: «Загально відомо, що етнографічні відносини утворюються нормально історичним процесом і не змінюються за кілька літ. В такому короткому часі може настати (внаслідок деяких аномальних умов) лише зміна в зовнішній поволіці (прикритті) національно-культурних відносин. Однак таку зміну вчений вважав не тривкою, а тільки тимчасовим і перехідним етапом. Він виходив з принципу, що в кожній країні, звичайно, національні відносини утворюються тільки на природній основі наявного в ній етнографічного матеріалу, а зовсім не на історичному ґрунті чужої державності й чужонаціональної культури, а тим менше, напевно, на анахронічній підвалині релігійної засади»¹⁴⁰.

У розвитку національних відносин у Холмщині та Підляшші така аномалія була зразковим прикладом саме через релігійний момент. Це призвело до трагічної долі унії в боротьбі між православ'ям і католицизмом, змосковщення та спольщення уніатського українського населення.

О. Бочковський підкреслював виразно історично-територіальний характер претензій поляків до Холмщини і Підляшшя, а далі – подекуди національно-культурний, обґрунтований своєрідністю релігійного розвитку в цих колишніх провінціях Речі Посполитої. Отже, окатоличення українців руками польського кліру довело їх до спольщення¹⁴¹.

Відомий український історик Мирон Кордуба, подаючи національну статистику Холмщини, зазначав: «Щодо Холмщини – то перш всього кидається в очі відносно мале число православних, а з другого боку в порівнянні до інших українських земель безприкладно високі відсотки римо-католиків. Це викликає ілюзію, немов би то була не українська, а в найліпшій разі мішана польсько-українська територія і польська публіцистика використовує це в тім напрямі... Це просто наслідок скасування унії і

¹³⁸ Plochocki L. Chełmszczyzna I sprawa jej oderwania / L. Plochocki. – Kraków, 1912. – S. 26.

¹³⁹ Plochocki L. Współczesna Słowiańszczyzna. Zarys etnograficzno-statystyczny / L. Plochocki. – Warszawa, 1909. – S. 127.

¹⁴⁰ Н. В. З приводу Холмської справи / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 10. – С. 147.

¹⁴¹ Там само.

насильного навертання уніатів на православ'я»¹⁴². Автор, звертаючи увагу на зміну національної системи Холмщини на користь римо-католиків, що в польському трактуванні означало на користь польської національності, чітко зазначив, що такий стан «датується щойно від того 1905 р., тобто триває не цілих 12 літ». Тоді більше ніж 200 тисяч насильно «навернених» уніатів-українців у Холмщині покинули православ'я і перейшли до римо-католицької церкви, віддаючи себе в жертву неминучій колонізації¹⁴³.

Однак, розглядаючи національні відносини на Холмщині, побачимо якийсь дивовижний етнографічний парадокс, тобто «поляків», які між собою розмовляли українською мовою. Це було українське населення, яке після 1905 р. перейшло на католицизм і з польського боку переважно вважалося польським, проте зберігало весь свій український уклад життя і рідну українську мову.

Тому О. Бочковський мав усі підстави вважати польський «етнографізм» Холмщини й Підляшшя здебільшого релігійного походження. Він зазначав, що час, коли однією з умов національної належності був релігійний момент і вона утворювалася під його впливом, давно вже минув, а тепер він став політичним анахронізмом і аномалією. Вчений наголошував на відповідальності та демократичності політики, яка не повинна робити будь-яких висновків з неприродних ситуацій та наслідків кривавих мартирологів уніатського населення Холмщини і Підляшшя, використовувати його очевидну національно-політичну неприкметність або макіавеллістично, тобто будь-якими засобами змушувати його до якихось заяв про національну належність¹⁴⁴.

В історії поневолених народів було чимало прикладів національних метаморфоз, але вкінці перемагала, звичайно, національна належність на справжньому етнографічному ґрунті, а засимільовані насильно народні верстви скоріше чи пізніше поверталися до своєї природної народності. Так само в Холмщині й Підляшші, коли повністю зникне у населення кривавий привид страшних релігійних мартирологів, тоді з'ясується й остаточно укладуться національні відносини в умовах вільного політичного і культурного життя. Зрозуміло, національно спірним теренам щодо їхнього справжнього самовизначення потрібен якийсь час: віддалитися від доби свого поневолення та утиску, щоб населення могло вільно зорієнтуватися і усвідомити себе. Лише тоді населення цих країв зможе показати своє істинне національне обличчя.

Однак поляки, ставлення яких до «східних країн» було продиктоване здебільшого історично-державними й націоналістично-агресивними діями, зрозуміло, хотіли відразу вирішити суперечливі справи з сусідами, колишніми своїми підданими. Тому їхні політичні дії під час війни, зокрема щодо холмсько-підляської ситуації, О. Бочковський охарактеризував словами: «лови момент»¹⁴⁵.

До політичної аргументації поляків про «національно-етнографічне» право на Холмщину і Підляшшя вчений зараховував їхні евакуаційні докази. Він наголошував, що з погляду політичної етики кваліфікувати утворення національно «етнографічних» станів посідання не можна на евакуаційному принципі. Спірні національні питання у зв'язку з непевними відносинами, утвореними примусовою евакуацією

¹⁴² Кордуба М. Північно-Західна Україна / М. Кордуба // Вістник. – 1917. – Ч. 16. – С. 249.

¹⁴³ Там само. – Ч. 15. – С. 230.

¹⁴⁴ Н. В. З приводу холмської справи / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 10. – С. 148.

¹⁴⁵ Там само.

під час війни, не можна вирішити. Це означало б, на його думку, закласти будівлю майбутнього міжнародного миру на дуже сипкому національному ґрунті. Тому О. Бочковський категорично відкидав евакуаційний метод у вирішенні національних справ, адже його застосування лише роздмухувало б полум'я національної ненависті й ворожості, стало б кривавим посівом нових майбутніх міжнародних катастроф. Тому в жодному разі у вирішенні пекучих і спірних національних справ не потрібно користуватися проблематичними результатами примусової евакуації, а виходити зі становища демократичної політики й національної справедливості з огляду на тривалість майбутнього миру та спокійного співжиття народів після війни¹⁴⁶.

О. Бочковський, підсумовуючи проблему національних відносин на Холмщині та Підляшші як одну з типових форм національної справи взагалі, вважав, що «при вирішенні спірних національних питань треба мати на увазі не те, що було, могло б або мало б бути, але те, що справді є та що неминуче буде, тобто що лежить в природних прямованнях живого розвитку. Іншими словами – вільне життя має бути при цьому головним критерієм, а не національний або державний імперіалізм, більш чи менш принадно й гарно причепурений та замаскований!»¹⁴⁷.

У своїх публікаціях про польську національну політику О. Бочковський критикував концепцію польських політиків стосовно окремішності польського питання. Для них польська справа була «унікумом, що виходить поза межі цілого комплексу решти східно-європейських питань...» Вони розглядали всі інші національні рухи в Східній Європі як маловажні, без політичного значення й необхідності для Західної та Центральної Європи. Поляки прагнули нав'язати європейським політичним колам думку, що «сильна й велика польська держава є не лише в національних інтересах польського народу, але також і неминучою передумовою політично-економічної могутності Центральних держав»¹⁴⁸.

Під час війни на політичну арену поруч з польською проблемою знову вийшло польсько-жидівське питання. З польського боку жидівську справу трактували в дусі асиміляції, а її національний характер здебільшого заперечували. Звідси випливала іноді безоглядна полонофобія серед окремих жидівських націоналістичних елементів, особливо за кордоном після окупації Польського Королівства Центральними державами.

З метою дискредитувати польські визвольні прямовання, жидівські публіцисти з національного табору, головню на сторінках німецької преси, проводили систематичну протипольську кампанію в дуже германофільському дусі. Найбільш поширеним питанням протипольських виступів з жидівського боку стали польські погроми жидів під час відступу росіян з Конгресівки. Іншим, не менш улюбленим засобом протипольської пропаганди було підкреслення жидівсько-німецької спілки з метою ослаблення польського впливу в окупованій Польщі. Окремі жидівські націоналісти домовилися до того, що Польща – це жидівсько-німецька країна, а її столиця – не зовсім польське місто, тому що жиди і німці разом становлять більшість варшавського населення¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Там само. – С. 149.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само. – С. 146.

¹⁴⁹ Н. В. До польсько-жидівської справи у зв'язку з війною / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 4. – С. 53.

О. Бочковський підкреслював, що такого роду войовничо-націоналістичні писання не приведуть до вирішення польсько-жидівського спору, так само як і гасло «Польща для поляків» лише зашкодить польській справі, бо її легко можуть використати вороги польських визвольних і самостійницьких прямувань для протипольської пропаганди. Він зазначав, що зрештою і Польща тільки відносно може вважатися однопольською країною, маючи чималий (понад 25%) відсоток непольських національних меншостей, а серед них найбільшою (понад 14%) була саме жидівська¹⁵⁰.

«Взагалі, – писав учений, – в польсько-жидівському питанні у власнім інтересі обох сторін треба уникати зайвого подразнення. Тому поляки повинні залишити своє протижидівське примусове асиміляторство й рахуватися з національно-визвольними прямуваннями жидів, як з реальним політичним фактом та неминучістю; але й жиди та їх прихильники мусять позбутися безтактовного германофільського–германізаторського захоплення»¹⁵¹.

Угода про умови мирного співіснування в польсько-жидівській суперечці не може бути досягнута шляхом асиміляційної політики, але можливим признанням домагань національної автономії серед польських жидів, які у листопаді 1917 р. на крайовому сіоністичному конгресі у Варшаві заманіфестували, – це досить виразно й недвозначно. «По цій лінії взаємного порозуміння й національної пошани, – підкреслював О. Бочковський, – має розвиватися політика новоповстаючої польської держави в краєвому жидівському питанні, а зовсім не у покиданні польським жидом примусової асиміляції»¹⁵².

Науковець зазначав, що жидом не можна забороняти почуватися національно окремим народом і кожна справедлива людина й народ мусять дізнатися про їхні домагання національної автономії. Однак ні один народ, серед яких живуть жиди, вважав О. Бочковський, безперечно й дуже слушно, не згодиться в жодному разі на те, щоб жиди (або взагалі якийсь іногородний елемент) виступали серед нього в ролі денационалізатора та ще й під чужим національним прапором¹⁵³.

У своїх публікаціях О. Бочковський висвітлював національні рухи й інших європейських народів. Лютнева (1917) революція в Росії, утворення Української Центральної Ради в Києві посилили державно-правові домагання слов'янських народів в Австро-Угорщині. У статті «Чехія й Австрія»¹⁵⁴ учений розкрив історію чеського парламентаризму в Австрії, ставлення чеських політиків до монархії, відобразив їхнє прагнення до вирішення своєї національної справи.

Він, зокрема, підкреслював, що зроблені на першому засіданні віденського парламенту у червні 1917 р. (не діяв з вибухом війни) державно-правові заяви слов'янських народів, безсумнівно, належали до визначних політичних подій в Австрії. Адже від 1848 р. чорно-жовта монархія не була свідком такого непереможного вияву волі до життя тих зі своїх народів, які внаслідок її дуалістичного устрою, з одного боку, та

¹⁵⁰ Н.В. До польсько-жидівської справи у зв'язку з війною... – С. 54.

¹⁵¹ Там само. – С. 55.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Н.В. Чехи і Австрія / Н.В. // Вістник. – 1917. – Ч. 39. – С. 613–618.

штучно утворених коронних країв – з іншого, упродовж довгого часу були відсунені на другий план, мовляв, здекласовані на політичних чинників нижчого сорту¹⁵⁵.

Автор навмисне звернув увагу на заяву «Чеського Союзу»* як своєрідну особливість чеського питання в австрійській політиці. У цій заяві чеські послы підкреслювали, що наявний дуалістичний устрій створив з очевидною шкодою для загальних інтересів панівні й поневолені народи та що задля усунення будь-якої безправності між народами і для забезпечення всестороннього розвитку в інтересі держави й династії неминуче потрібно перетворити Габсбурзьку великодержаву в спілку вільних і рівноправних національних держав. Послы домагалися самовизначення народів усіх віток чехословацького народу в демократичній Чеській державі, а також внутрішньої державної перебудови Австро-Угорщини за національним принципом, тобто у федералістичному напрямі. О. Бочковський зазначав: «Це домагання – це свого роду головний мотив усієї чеської політики від 1848 р. Перетворення австрійського державного ладу на основі національної рівноправності й автономного федералізму тягнулося червоною ниткою через всі головніші прояви чеської політики від перших початків конституційного життя Австро-Угорщини»¹⁵⁶.

Адже в тяжких і критичних часах війни ця виразна та певна австрійська орієнтація була заслоною чеського народу супроти безглузлого протичеського лютування урядового деспотизму й абсолютизму. А заява «Чеського Союзу» набула загального, національно-політичного схвалення і стала у такий спосіб висловом чеського народного політичного реалізму¹⁵⁷.

З'ясовуючи польсько-литовські відносини, О. Бочковський підкреслював агресивний характер польської політики щодо литовських земель. Поляки, виходячи зі своїх історично-державних засад, повністю нехтували правом литовців на самовизначення, зневажали їхні прагнення до самостійного життя. Недоброзичливе ставлення до литовців виявлялося навіть у якихось фантастичних бажаннях, що «польський король, який принесе Польщі Литву, буде в польських серцях правним нащадком Ягайлонів. Він опре свій трон на найтривкішій фундаменті, бо на вдячності цілого народу»¹⁵⁸. Польські політики наголошували на тому, що в східній частині Речі Посполитої політична ситуація не визначена, і це дає змогу встановити кордони з Литвою на свою користь. Адже польське суспільство ніколи не погодиться аби те, що могло бути приєднане, надалі залишилося розділене, що кордони майбутньої Польщі проведено всупереч правам (не вказано яким) та інтересам польської національної монолітності та без неминучої необхідності для інших. «Вільно (Вільнюс) мусить належати до Польщі! – зухвало заявляли поляки. – Це постулат, який мусить поставити кожний реально думаючий поляк в часі, коли існує така серйозна можливість заступлення існуючих можливостей – новими й ліпшими»¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Там само. – С. 613.

* Створений восени 1916 р., об'єднував представників парламентських клубів чеських політичних партій у Відні.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само. – С. 618.

¹⁵⁸ *Н. В. Поляки й т.зв. «східні окраїни»* / Н. В. // Вістник. – 1917. – Ч. 49. – С. 780.

¹⁵⁹ Там само.

Такі міркування не були виявом якогось політичного напруження в польській громадській думці, а насамперед висловом загально-національної ідеології та в будь-якому разі відображали настрої переважної більшості польської суспільності в той час.

4. Справа миру і права народів. Цим проблемам О. Бочковський приділив значну увагу. Так, уже на самому початку мирних переговорів, які вела Росія з Центральними державами, стало очевидним, що національна проблема стане головною всієї мирної справи. З вибухом війни з боку офіційних представників обидвох воюючих блоків національне питання проголосили однією з провідних причин цієї всеєвропейської бійни. Програмною метою війни професійна дипломатія визнала захист малих держав і поневолених народів. Те що на початку війни було лише підступною макіавеллістичною риторикою державних і політичних керівників, свідомо розрахованою на привернення симпатій поневолених народів, упродовж війни набуло реального політичного значення. Більшовицьке гасло про «право народів на самовизначення О. Бочковський вважав найрадикальнішим і найдемократичнішим»¹⁶⁰.

Учений, розмірковуючи про нове і справедливе вирішення національної справи, підкреслював, що проти цього зобілізуються всі сили старого занепадаючого світу. Тому в межах старої державності з її ідолопоклонництвом перед фетишем абсолютистичної суверенності держави об'єктивне й демократичне полагодження національної справи неможливе. Для незалежного й самостійного політичного життя поневолених народів потрібно створити нові форми майбутньої державності – федералізм і автономію. Так, на його думку, з урахуванням багатого різноманіття національних, географічних й економічних відносин можна збудувати нову Європу, визволену з кайданів національного утиску, забезпечивши всім її народам вільний і всесторонній розвиток. О. Бочковський вірив у майбутнє мирне вирішення національного питання: навіть якщо воно й не принесе повного визволення поневолених народів все ж таки означатиме великий крок уперед на шляху до національної справедливості та завершення національного визволення¹⁶¹.

Національна проблема ніколи не сходила з порядку денного в роки війни. Зрозуміло, що в ній неоднаково були зацікавлені державно-панівні й недержавно-поневолені народи. Для перших це був злочинний замах на їхнє панування та державну монолітність. Тому вони радо пішли б на будь-який компроміс, аби позбутися цього «неминучого лиха» без великої втрати для свого державного організму. Для других це була справа життя, від вирішення якої залежало їхнє національне існування або занепад. О. Бочковський, розглядаючи проблему співвідношення права держави і права нації, стверджував, що європейські політики віддають перевагу першому над другим. Тому він вважав єдиним виходом із цього становища усунути або хоча б обмежити дотеперішній державний автократизм і зарозуміти правове положення нації як одноцільного культурно-політичного колективу. Для цього потрібна міжнародна умова, яка зобов'язала би підписані під нею держави до захисту поневолених народів і національних меншостей та водночас створила базу для національного права, що стало би складовою міжнародного права взагалі¹⁶².

¹⁶⁰ *Н. В.* Справа миру й національна проблема / *Н. В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 1–2. – С. 8.

¹⁶¹ Там само. – С. 10.

¹⁶² *Н. В.* Про інтернаціонально-правний захист недержавних народів і національних меншостей (Знадібки до національної проблеми) / *Н. В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 17. – С. 260.

Проаналізувавши невідповідність заявлених у законодавстві положень і реальної політики великих держав, учений зазначав, що справжнє політичне значення первісної основи майбутнього національного права фактично обмежене до мінімуму і свідчить про перемогу державного деспотизму над визвольнo-самостійницьким стремлінням поневоленних народів, видає їх на знищення державним народам-панам. Він прекрасно розумів значення міжнародного виконавчого органу для контролю за діями держав щодо реалізування правових домагань недержавних народів. Тому для вирішення національних справ, наголошував О. Бочковський, «не така важна національно-законодавча теорія, як національно-практична техніка державної адміністрації»¹⁶³.

Він підкреслював: доки національне право не буде створене на міжнародній основі, доки не буде усунуто феодалної зверхності держав над недержавними народами, а безправність останніх не унормують юридично-конституційним шляхом (тобто не визнають їхньої правової цільності й окремішності), доти всі заходи та спроби компромісного вирішення національної проблеми залишаться сизифовою працею, а тривалий міжнародний мир – недосяжною мрією¹⁶⁴. Так, учений висував питання про потребу створення міжнародної організації для захисту національних прав поневоленних народів.

О. Бочковський, проаналізувавши справжній загарбницький характер війни, закликав поневолені й недержавні народи нарешті прозріти, щоб на майбутньому світовому мирному конгресі їхні справи не залагоджували так, як на Віденському, зорієнтуватися в тогочасному моменті війни, поставитися критично до всіх милозвучних гасел і девізів, якими безсоромно жонгливали великі держави й панівні народи. Він застерігав поневолені народи від фальшивості гасел і постулатів, які вживали лише як приманку для тих, хто «визволюється» з метою їхнього нового поневолення¹⁶⁵.

Раніше вчений захоплювався більшовицьким гаслом про «право народів на самовизначення», та згодом зрозумів усю його фальшивість та облудність. Адже централістична більшовицька практика супроти окраїн та іногородців, головню України й Фінляндії, які визволялися не за їхніми приписами-рецептами, спародіювала та звела нанівець саме їхнє гасло та принцип. О. Бочковський наголошував на фарисейському зловживанні провідними засадами і гаслами – до кожного з них робили певні застереження, які фактично позбавляли їх питомого змісту та значення. Тому він вважав потрібним чітко сформулювати та уточнити аж надто гнучке поняття «права народів на самовизначення», точно з'ясувати його зміст і межі, які абсолютно виключали б свавільне жонгливання ним і довільне інтерпретування з боку великодержавної дипломатії та панівних народів¹⁶⁶.

Він запропонував для унормування справ розробити проект «Декларації прав народів» з уточненими головними засадами національного права – ґрунтом для національно-визвольної боротьби поневоленних народів. Цей проект мав би розглянути і схвалити Міжнародний конгрес усіх поневоленних народів і передати його

¹⁶³ Там само. – Ч. 18. – С. 276.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ *Н. В.* про потребу «Декларації прав народів» (До національної потреби нашого часу) / *Н. В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 29. – С. 436.

¹⁶⁶ Там само.

Міжнародному мировому трибуналові в Гаазі, який би вплинув на воюючі держави, і проєкт прийняли б до міжнародного права як зобов'язувальну норму¹⁶⁷.

Зрозуміло, що для успішної боротьби всіх народів за свою свободу прийняття «Декларації прав народів» було б неабияким успіхом, бо через це утворився би спільний правно-ідейний ґрунт для ведення цієї боротьби, її тактики і стратегії в поодиноких національно-визвольних змаганнях. Власне, можливий міжнародний конгрес мав стати відповідною трибуною, звідки прозвучали б засади й гасла «Декларації» як основи майбутнього міжнародного права, збудованого в душі національної справедливості, рівноправності та свободи. Однак для проведення такого міжнародного конгресу потрібний почин не індивідуальний, а колективний. Тобто ініціатива має йти від якогось визволеного поневоленого народу.

О. Бочковський спершу сподівався, що такий славетний і почесний почин припаде самостійній Україні та українському народові. Адже молода Українська держава багато присвятила уваги правовому захистові своїх національних меншин, перша рішуче й енергійно домагалася миру, тому не менш сміливо виступатиме на мировому конгресі в обороні своїх прав і поневолених народів загалом, і від неї вийде проєкт «Декларації прав народів» та відповідного й необхідного зреформування дотеперішнього права в демократичному душі.

На жаль, констатував О. Бочковський як відданий соціал-демократ, після відомих подій (ішлося про гетьманський режим) молода Українська Державність сама опинилася в небезпеці. Він засумнівався у можливостях України перед ліквідацією війни виступити на міжнародному форумі ініціативно, а головне, авторитетно в обороні прав поневолених народів з ідеєю «Декларації прав народів»¹⁶⁸.

Учений вважав, що справа «Декларації» лежить в інтересі поневолених народів, є актуальною і невідкладною. Тому всі діячі національно-визвольного руху мусять приділити їй якнайбільшу увагу, а поневолені народи сконцентрувати свої сили й енергію для рішучого натиску на протинаціональну реакцію і абсолютизм, категорично домагатися «Декларації прав народів» – цієї майбутньої своєї «Великої Хартії національних свобод!»¹⁶⁹

Під кінець всесвітньої війни проблема миру вже не була бажаною, але перейшла у сферу дуже близької реальності. Завданням «Декларації прав народів» для вирішення загалом всіх спірних національних справ було: 1) створити правову базу міжнародного характеру та загально-зобов'язувального значення для всіх держав, країн і народів; 2) створити світовий (або тільки та поки що європейський) союз народів; 3) визнати абсолютне право (без будь-яких винятків) усіх народів на повне національне життя у всіх його виявах і формах під культурним, господарським і політичним оглядом; 4) визнати кожному народові без огляду на його расове походження, релігійне вірування, численність, територіальну поширеність повне право на самовизначення; 5) принципово відкинути будь-які спроби відновлення історичних державних конструкцій, які творитимуть небезпеку для міжнародного миру; 6) скасувати класифікацію народів на вищих та нижчих, більш чи менш вартісних, яка повинна ґрунтуватися на принципі

¹⁶⁷ *Н. В.* про потребу «Декларації прав народів»... – С. 437.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само.

національної рівноправності й рівновартості; 7) стати своєрідною основою майбутнього спеціального національного права, завданням якого буде нормувати національне життя після війни, запобігати національним конфліктам, усувати старі національні ворогування і загалом полагоджувати національні спори та питання¹⁷⁰. У майбутньому національне право повинно мати міжнародний характер та загально зобов'язувальну виконавчу силу¹⁷¹. Зрозуміло, що всі ці завдання треба опрацювати спільними змаганнями та силами всіх зацікавлених чинників. Найвідповіднішою умовою та місцем для цього має стати майбутній мировий конгрес, на якому делегати поневолених народів разом з офіційними представниками держав та панівних народів проведуть реформу міжнародного права в демократичному дусі й публічної інтернаціональної політики. А потім необхідно ухвалити «Декларацію прав народів» як основу нового самостійного національного права.

У такий спосіб, підкреслював О. Бочковський, зреформоване й змодернізоване міжнародне право разом із новоутвореним національним правом мають бути покладені в основу мирних переговорів і вирішення всіх державно-національних справ, унаслідок чого постане європейський всесвітній союз народів¹⁷².

Європейські сполучені держави, на думку вченого, цей *de facto* проєктований після війни союз або ліга народів може поступово втілитися лише як кілька державних спілок із синтетично згармонізованими гео- й націополітичними особливостями Європи.

Унаслідок Першої світової війни почали виникати різні проєкти спілок окремих держав – Центральної та Східноєвропейської, Балканської, Кавказької, Дунайської або Чорноморської та Балтійської, у разі їхньої успішної реалізації вони могли б стати підвалинами європейського союзу¹⁷³.

Це все, за словами Бочковського, варіанти й мотиви, «з яких має скластися згодом загальноєвропейська унія». Він підкреслював, що «у поневолених народів, котрі визволяються, не залишалося іншої можливості, як прямувати до майбутніх Сполучених Штатів Європи шляхом власної самостійності. Отже, через повну самостійність до майбутньої всесвітньої федерації. Таким повинен бути лозунг у даний час поневолених і недержавних народів Європи»¹⁷⁴.

Учений, однак, зазначав, що майбутнє міжнародно-державне і політичне життя Союзу народів має ґрунтуватися на засаді відносної суверенності окремих народів і країн. Це означало, що частину свого суверенітету члени Союзу повинні передати його керівним органам. Повний суверенітет має стати атрибутом тільки найвищого органу Союзу народів, який складатиметься з представників поодиноких народів і держав та перед яким ці останні відповідатимуть за свою зовнішню та внутрішню політичну діяльність¹⁷⁵.

¹⁷⁰ *Н. В. Мировий конгрес і «Декларація прав народів»* / Н. В. // Вістник політики. – 1918. – Ч. 41. – С. 545.

¹⁷¹ Там само. – С. 546.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ *Бочковський Іп. Національна справа* / Іп. Бочковський. – Відень, 1918. – С. 128.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ *Н. В. Мировий конгрес і «Декларація прав народів»*. – С. 546.

Бочковський підкреслював, що фактична самостійність поодиноких народів і країн зовсім не буде обмеженою. Навпаки, вона стоятиме на тривкішому та певнішому ґрунті і матиме захист від непередбачуваних нападів та ексцесів сильніших сусідів «з глитайським апетитом та хижацькою вдачею»¹⁷⁶.

Можна стверджувати, що О. Бочковський був провісником об'єднаної Європи, тобто сучасного Європейського Союзу, теоретичні засади якого він почав розробляти ще наприкінці Першої світової війни.

Учений також виступив проти дипломатії та договорів, які стали однією з причин війни, причому критикував обидві воюючі сторони. Він зазначав, що у зв'язку з війною на обрії міжнародного громадського життя серед політичних домагань неабияке місце займав постулат демократизації дипломатії та створення прилюдної закордонної міждержавної і міжнародної політики¹⁷⁷.

Адже ця війна більше ніж треба переконала світову громадськість, що таємні методи дипломатичного мистецтва та вся система закордонної політики небезпечні та шкідливі в засновку. Тому світ, що потонув у крові під час війни, повинен прагнути абсолютного скасування таємної дипломатії і загальної демократизації та відкритості закордонної політики. Він закликав світову громадськість покінчити з таємними договорами за спинами народів і з дотеперішньою дипломатичною алхімією. На його думку, майбутнє міжнародне життя мало ґрунтуватися на демократичному й відкритому порозумінні поодиноких держав і народів. Інакше людство не позбудеться кривавого привиду війни, а міжнародний мир все ще залишатиметься романтичною утопією політичних мрійників¹⁷⁸.

О. Бочковський з'ясував суть національної держави, наголосив на спекуляції обидвох воюючих сторін – Антанти і Центральних держав – своїми «визвольними» заходами, маючи на меті передусім власні імперіалістичні та великодержавні зацікавлення, а найменше – життєві інтереси та потреби поневолених народів. Тому поневолені й недержавні народи, виходячи з власних інтересів, не повинні занадто довіряти цим великодержавним «визвольникам», а розраховувати тільки на власні сили та взаємну солідарність у діях панівних народів-гнобителів.

Недержавні народи, на думку вченого, не повинні занадто захоплюватися ідеєю національної держави як засобом вирішення національних справ чи вважати її панацеєю від усіх національних недуг. Насправді вона не усувала національних конфліктів і антагонізмів, а іноді навіть їх спричинювала й загострювала¹⁷⁹.

Учений вважав, що постулат національної держави (один народ – одна держава, кожна держава – один народ) не може бути втілений у життя, оскільки нехтував роллю географічного та економічного, історичного й культурного чинників в структурі держави, а також діаспорою та чужими елементами на своїй території. Він наголошував на перевазі мозаїчно-національного типу держави над суто національним. Однак застерігав, що постулат національної держави вміло використовують панівні держави

¹⁷⁶ *Н. В.* Мировий конгрес і «Декларація прав народів»... – С. 546.

¹⁷⁷ *Н. В.* Про необхідність демократизації дотеперішньої дипломатії та про прилюдність закордонної політики взагалі / *Н.В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 27–28. – С. 417.

¹⁷⁸ Там само. – С. 419.

¹⁷⁹ *Н. В.* До питання про національну державу / *Н.В.* // Вістник політики. – 1918. – Ч. 42. – С. 553.

для своїх національно-імперіалістичних цілей, зводячи нанівець його значення і зміст. Якщо якийсь народ не може утворити національної держави, то держава повинна виплекати національний народ, тобто асимілювати в собі все інородне, що de facto означатиме примусове винародовлення. Реальним тогочасним прикладом були насильна мадяризація, германізація в Австрії, русифікація в Росії тощо.

Таку денационалізаторську політику проводили навіть поневолені та недержавні народи супроти ще більш обездолених сусідів – поляки проти українців у Східній Галичині, чехи на Шльонску проти поляків. Єдиний можливий вихід з такого становища О. Бочковський вбачав у всевітній або хоч у європейській федерації. Проте, на його думку, від федерації відмовляться поневолені народи, вважаючи її прихованим маневром до затримання їх у старій в'язниці та в дотеперішнім ярмі¹⁸⁰.

О. Бочковський висловив своє бажання, щоб поневолені народи й насамперед напіввизволена поки що Україна використали мировий конгрес для вироблення нового й загально справедливого національного та інтернаціонального права, забезпечили на майбутнє свій та всього людства культурний поступ і розвиток¹⁸¹.

Значну увагу науковець приділив аналізу ставлення більшовизму до національної справи. Висвітлюючи це питання, він виділяв два моменти: ідеологічний і тактичний. Більшовики займали радикальну позицію і висували гасло про право поневолених народів на національне самовизначення та самостійність аж до політично-національного сепаратизму, а їхня практична діяльність у національній політиці зводилася до традиційного антагонізму між великоросійським центром і неросійськими «окраїнами» (війна проти України й Фінляндії та інших інородців). Таку суперечність між словом і ділом вчений пояснював нахилом московського загалу до державно-політичного централізму¹⁸².

О. Бочковський зазначав, що за соціалістичною конституцією 1918 р. Росія була федеративною республікою із «повним правом народів на самовизначення». Радянська влада навіть визнала право Польщі на вільне вирішення своєї долі, самостійність Фінляндії, України, Вірменії та всіх народів колишньої Російської імперії. Проте вчений викривав фарисейську національну політику совітів, підкреслюючи, що більшовики визнавали самовизначення народів тільки на свій більшовицький зразок, поборюючи як реакцію кожен іншу форму національного визволення, наприклад, у Фінляндії й Україні, через що цілком зрозуміло викликали недовіру до своєї національної політики. «Загалом же, – наголошував О. Бочковський, – балануюча й непевна політика нової Росії щодо “окраїн” та “інородців” викликала серед них недовір'я й до федерації як такої, тому що вони добачають у ній замасковане прямування до відновлення “єдиної й неділимої” Росії»¹⁸³.

Учений вважав, що для розумної ліквідації війни й одночасно для вирішення національної проблеми, однієї з головних її причин, ініціативну роль повинен відіграти соціалізм нейтральних народів і країв, «вільний від тої національної пристрасті та

¹⁸⁰ Там само. – С. 554.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Бочковський Іп. Соціалізм і національне питання (Нові знахідки для вияснення відношення соціалізму до національної справи / Іп. Бочковський // Вістник політики. – 1918. – Ч. 35–36. – С. 505.

¹⁸³ Бочковський Іп. Соціалізм і національне питання... – С. 506.

гіпнозу, під впливом яких *volens-nolens* (хоч-не-хоч) знаходиться соціалізм обох воюючих таборів». Бочковський, як соціал-демократ, зазначав, що «тільки соціалізм зможе витворити необхідні теоретичні й реально-політичні передумови для національного порозуміння, а відтак і для полагодження сучасних палких національних справ взагалі»¹⁸⁴.

5. Національна проблема під час війни. Науковець у праці «Національна справа (Уваги на часі в зв'язку з війною)» ґрунтовно проаналізував взаємовідносини між національним самовизначенням та політичною самостійністю народів, вважав національну справу поряд із соціальною однією з найважчих проблем тогочасної доби. Він наголошував на національній свідомості як першій і провідній умові визволення поневолених народів, її поглиблення вважав непереможною твердиною національного існування, а націю у новітньому житті – культурно-творчим елементом. Учений у передмові вперше використав термін «націологія» у значенні спеціальної науки про націю та національні проблеми¹⁸⁵.

Цікавими були міркування О. Бочковського стосовно національного пробудження, відродження та самоозначення¹⁸⁶. Таке розрізнення науковцем послідовних фаз у націотворчому процесі не було випадковим і формальним. Він вважав, що потрібно розрізняти ці основні етапи у тогочасних національних рухах, насамперед пробудження та відродження, і наводив приклад: можна говорити про відродження чеського народу, але про національне пробудження негрів. Адже відроджуватися може тільки те, що вже історично існувало, а згодом занепало, як-от: чехи, українці, провансальці, каталонці та ін. Це були т. зв. «напівісторичні» народи. Однак і ці народи спершу мусили національно пробудитися та пройти обидві фази національного процесу: пробудження і відродження. Пробуджується те, що перед тим не витворило своїх історичних організованих форм – фіни, латиші, естонці та інші, які національно почали пробуджуватися тільки під впливом і у зв'язку з релігійною реформацією¹⁸⁷.

О. Бочковський наголошував на великому значенні релігійної реформації, яка, протестуючи проти мертвої латини у священних книгах, заводила в них живі народні мови, була чималим і одним із перших імпульсів до пробудження національної самосвідомості серед народних мас «неісторичних» народів. Але й в історичних народів релігійно-реформаторські спрямування деколи мали виразний національний характер. Так, чеський гусизм дуже спричинився до значного піднесення національної свідомості чехів, ставши згодом найбільшим їхнім заборолом проти германізації. Вчений запропонував структурний поділ національного визволення, виділивши три головні фази:

1. Від часів реформації, коли почалося друкування церковних книг (Євангелія, Біблії, молитовників рідною мовою для багатьох «неісторичних» народів – фінів, естонців, латинів, литовців та ін.), відбулося культурно-літературне відродження народів і вироблення власної літературної мови. Він наголошував на величезному значенні у відродженні «неісторичних» народів утворення власної літературної мови на народній основі. Рідну мову О. Бочковський вважав визначальним моментом,

¹⁸⁴ Бочковський Ів. Соціалізм і національне питання... – С. 506.

¹⁸⁵ Бочковський Ів. Національна справа (Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною) / Ів. Бочковський. – Відень, 1918. – С. 4.

¹⁸⁶ Бочковський О. Національне пробудження, відродження, само означення / О. Бочковський. – Подебради, 1931. – С. 1–22.

¹⁸⁷ Там само. – С. 9–10.

вихідною точкою національного ренесансу, підвалиною для подальшої будови культурно-національного самовизначення народу, подією першорядного культурного й суспільного значення для пригноблених народів¹⁸⁸.

2. Доба господарського (економічного) самоутвердження новопробудженого народу, яке найперше і найчастіше виявляється шляхом кооперативної самопомочі в основних галузях національно-економічного життя під кличем «Свій до свого по своє». Це також час інтенсивного об'єднання на ґрунті господарського життя і одночасно внутрішньо-суспільної диференціації всередині молодого народу, де поруч з власною інтелігенцією, поява якої є характерною ознакою вже у першій фазі, народжувалося власне робітництво, міщанство й дрібна буржуазія, тобто народний національно нечіткий організм поволі перетворюється в самостійну національну суспільність¹⁸⁹.

3. На підвалинах культурно-національної та економічної фаз ґрунтується третя фаза у цьому процесі – політична, коли національно-визвольні рухи пробудженого народу завершуються самостійницьким ідеалом, вимогами вільного й необмеженого власного державно-політичного життя, що в національному питанні належить до найтяжчих його моментів. Національна боротьба найгостріше виявляється між старими державно-панівними народами й молодими недержавними та поневоленими саме через державність. Природні вимоги останніх загрожують державно-національному «станові посідання, тому власне для політичної фази характерне різке загострення та напруження національної ворожнечі, класичним зразком цього була тодішня Австрія»¹⁹⁰.

Розвиток національно-визвольного руху О. Бочковський ставив у залежність від багатьох чинників, а саме: устрою та продуктивних сил старої держави, до якої належить народ, що унезалежнюється; географічного положення і територіальних відносин з матірною державою, головню з економічного боку; кількості цього народу та величини власної країни, суспільної диференціації національного організму¹⁹¹.

Так, учений подав тільки орієнтовну схему розвитку національно-визвольних рухів, виділивши три фази. Зрозуміло, що на практиці, в реальному житті така схема не була ідеальною, а окремі моменти не відбувалися хронологічно й почергово один за одним, а здебільшого перепліталися. Однак, на нашу думку, для загальної орієнтації у тогочасних рухах ця схема цілком придатна.

Надзвичайно важливою для теоретичного осмислення проблеми національно-визвольного руху стала праця О. Бочковського «Фінляндія та фінляндське питання»¹⁹², яка у 1916 р. вийшла окремою книжкою і яку він того ж року переробив і опублікував у «Вістнику СВУ»¹⁹³. Автор подав етнічне походження фінів, наголосив на ролі реформації

¹⁸⁸ Бочковський *Іп.* Національна справа... – С. 18–19.

¹⁸⁹ Там само. – С. 31.

¹⁹⁰ Там само. – С. 31–32.

¹⁹¹ Там само. – С. 32.

¹⁹² Бочковський *Іп.* Фінляндія та фінляндське питання *Іп.* Бочковський. – Відень, 1918. – 104 с.

¹⁹³ *Н.В.* Фінляндське питання / *Н.В.* – Вістник. – 1916. – Ч. 43. – С. 398–400; Ч. 44. – С. 412–414; Культурно-національне відродження фінського народу. – Ч. 46. – С. 448–450; Ч. 47. – С. 460–462; Суспільно-економічні відносини в Фінляндії. – Ч. 48. – С. 478–480; Ч. 50. – С. 511–515; Фінляндське питання з державно-політичного боку. – Ч. 51. – С. 524–528; Ч. 54. – С. 572–576; Фінляндське питання під державно-політичним оглядом. – Ч. 52. – С. 542–547; Будучина Фінляндії. – Ч. 54. – С. 577–578.

для виникнення і розвитку літературної фінської мови, організації освіти, зокрема шкільництва, заснування Фінської академії у 1640 р., з якої згодом у 1829 р. постав перший у країні університет у Гельсінкі, розкрив соціально-економічне становище цього краю, в т. ч. зріст фінських міст, торгівлі, промисловості, покращення селянського стану.

У роботі зазначено, що підготовча праця провісників національного відродження фінів розпочалася наприкінці XVIII ст., а процес кристалізації та індивідуалізації фінського народу відбувся у середині XIX ст. Цьому сприяли зовнішні обставини, зумовлені суспільно-економічними та політичними змінами в тодішній Європі, що дуже допомагали та пособляли національному пробудженню, а далі відродженню недержавних, поневолених народів, яких «офіційна історія вже викреслила з карти живих». Так і в Фінляндії розвитку національного руху сприяли внутрішні політичні відносини, а саме російсько-шведський антагонізм за панування над цією країною¹⁹⁴.

О. Бочковський, характеризуючи експансивні плани Росії стосовно Фінляндії, підкреслював, що російський уряд підтримував політичний сепаратизм фінів від шведів, під пануванням яких вони перебували від 1323 р. Хоч прилучення у 1811 р. Фінляндії до Росії ослабило шведські впливи на фінський народ, ця північна «окраїна» царської імперії територіально й етнографічно була суцільним окремим організмом та індивідуальністю, що не могло не позначитися на успішному розвитку й поступі самостійницького фінського національного руху, діячів якого називали фіноманами¹⁹⁵.

Велику роль у культурно-національному відродженні фінського народу відіграло засноване у 1831 р. Фінське літературне товариство. Воно мало таке ж значення для фінів, як Наукове товариство ім. Шевченка для українців. Зазначимо, що вчений вважав організацію культурно-національного життя у Фінляндії до певної міри знаковою для українців. Він передбачив процес українізації російської України та уявляв собі ті часи, коли почнеться природне повернення «під рідну стріху поки що винародовленої української інтелігенції типу “тоже малороси” або ще архаїчнішої породи – “gente Rutheni, natione Poloni” (з роду українці, а за національністю – поляки)».

У той час, коли ще йшла світова війна, О. Бочковський внутрішньо відчував наближення органічної потреби українізації культурно-громадського життя в Україні, а разом духовного пробудження поневоленого селянства й українізації міст, досі спольщених чи змосковщених або національно змішаних. Будучи добре ознайомленим з матеріалом про соціально-економічне й національно-політичне становище України, вчений вважав, що його передбачення мало реальні підстави та цілком відповідало основним тенденціям тогочасної національної еволюції, яка була спричинена загальною кволою перебудовою тогочасного суспільно-економічного ладу¹⁹⁶.

Стосовно соціально-економічних відносин у Фінляндії, вчений вважав, що аграрне питання вдалося вирішити через реформу землеволодіння, головню завдяки парцеляції більшої земельної власності. Він наголошував на протифінляндській політиці царизму, адже Фінляндія, хоч відокремлена від Росії, дуже сильно відчувала на собі ярмо державного осередку, характерними ознаками якого були російські бажання

¹⁹⁴ Вістник. – 1916. – Ч. 43. – С. 399–400.

¹⁹⁵ Там само. – Ч. 44. – С. 412–413.

¹⁹⁶ Там само. – Ч. 46. – С. 450.

скасувати окрему фінську монету та митний кордон між країнами, що, цілком зрозуміло, дуже руйнівно вплинуло б на економічну долю фінів¹⁹⁷.

Крім того, маніфестом 3 лютого 1899 р. царизм вирішив остаточно знищити національно-визвольний рух фінського народу. У 1900 р. заведено російську мову в деяких автономних урядах Фінляндії, у 1901 р. – загально-державну воєнну службу. У 1902 р. царський уряд видав п'ять розпорядків: 1) прирівняв російських підданих з фінляндськими щодо урядової служби у Фінляндії; 2–3) дозволив вищим фінським урядам, які вже майже перебували в руках російських властей, знімати з посади без суду підлеглих чиновників; 4) звільнив уряди від громадського контролю, органічно пов'язаного з конституційним режимом; 5) надав фінляндському генерал-губернаторові необмежену владу щодо краєвих фінляндських урядів і чиновників.

Після революції 1905–1907 рр. Фінляндію було закуто в «такі пута», в яких вона не була за весь час свого життя під царським пануванням. У 1910 р. Фінляндію «парламентським шляхом» Росія позбавила конституціоналізму. «Грізний “лютовий” привид 1899 р., – підкреслював О. Бочковський, – стався фактом у 1910 р.»¹⁹⁸.

Так, після столітніх роковин прилучення Фінляндії до Росії можна стверджувати, що цього разу її завойовано остаточно.

У 1912 р. указ про воєнну контрибуцію визнано законом. Тоді ж видано закон про рівноправність у Фінляндії російських підданих з фінляндськими громадянами, адміністративним шляхом у країні припинено політичне та громадське життя, а цензурою заборонено свободу друку.

Однак тріумф царизму у «країні тисячі озер» був зовсім поверхневий. «Він, – підкреслював О. Бочковський, – обриває лише стебла фінляндської національно-політичної самотності, але коріння цього “народу-вереса” так глибоко та міцно сидять у рідній землі, що ніяка сила ані насильство не зможе їх вирвати на все!»¹⁹⁹.

Війна значно погіршила політичне становище Фінляндії. Царизм використав воєнну хуртовину для останнього її приборкання, що остаточно розвіяло у Фінляндії рештки угодовських настроїв щодо Росії. Так, восени 1914 р. цар затвердив велику «програму» майбутніх русифікаційних заходів – введено воєнний стан, посилено терористичний режим; суддів і адміністративних чиновників, які не виконували проти-законних розпорядків, засуджували й відправляли до петербурзьких в'язниць; багато фінських громадян вислано в Сибір, суворо переслідували пресу, не працював сейм.

«На протязі війни, – підкреслював О. Бочковський, – в політичній орієнтації Фінляндії настав загальний переворот. Те, чого перед війною навіть найсміливіші мрійники не відважилися сподіватися, тобто повного відірвання від Росії, стало нині у сфері реальних можливостей... повна поразка Росії оружжям Центральних держав з кожним місяцем ставала правдоподібнішою, тоді бажання відокремитися від Росії швидко перетворювалося на тверду волю»²⁰⁰. 19 грудня 1917 р. фінляндський сейм прийняв декларацію про державну незалежність країни.

¹⁹⁷ Там само. – Ч. 50. – С. 513.

¹⁹⁸ Там само. – Ч. 52. – С. 546–547.

¹⁹⁹ Там само. – Ч. 54. – С. 576.

²⁰⁰ Там само. – С. 577.

У рецензії на книжку О. Бочковського «Фінляндія та фінляндське питання» (вида- на також фінською, чеською та хорватською мовами), надрукованій у «Вістнику СВУ», зазначалося, що для українців фінляндське питання має «велике, навіть виховуюче значення». Тому редакція часопису цю книжку гаряче радила українській суспільності уважно перечитати з огляду на ті паралелі до української справи, які предметно на- кладала і опрацьовувала праця Бочковського як з історичного погляду, так і з погляду актуальності: що і як робили фіни, а чого і як не робили українці. «Думаємо, – підкрес- лювали в рецензії, – що уважний український читач цієї книжки прийде до висновків, які підсунуть йому працю для свого народу серед усяких обставин»²⁰¹.

Зазначимо, що СВУ видав своїм коштом також брошури Бочковського «Польське питання і соціалізм» (1915), «Литовці і литовське питання» (1915), «Білорусини і їх народне пробудження» (1916).

Так, співпрацюючи з СВУ, О. Бочковський отримав практичний зв'язок з укра- їнським національно-визвольним рухом. З його працями, опублікованими окремими виданнями та на сторінках «Вістника СВУ», мали можливість ознайомитися галичани й наддніпрянці, а також військовополонені українці у таборах Австро-Угорщини та Німеччини, і зрозуміло, що вони впливали на піднесення їхньої національної свідомості, посилювали розуміння ними власної державності та незалежності.

Коротко висвітлимо подальший життєпис і творчі здобутки українського націо- лога. Його політична діяльність активізувалася з проголошенням 28 жовтня 1918 р. Чехословацької республіки. З поверненням до Праги О. Бочковський відновив зв'язки з провідними діячами Чехословаччини, передусім її президентом Т. Г. Масариком. Він дуже активно долучився до організації українського дипломатичного представництва у Празі. Надзвичайна дипломатична місія УНР розпочала свою роботу в Празі 19 січня 1919 р. під керівництвом М. Славинського, і, по суті, тривала до березня 1923 р., тобто до заяви міністра закордонних справ ЧСР Е. Бенеша про недоцільність її подальшої праці. О. Бочковський спочатку очолював пресовий відділ місії, потім був секретарем, а зго- дом – аташе. Свої обов'язки у дипломатичній місії він виконував до 1 жовтня 1922 р., про що листовно повідомив свого друга А. Жука, який «взагалі покинув урядову службу»²⁰².

Зазначимо: дипломатична праця О. Бочковського не була легкою. У Празі скуп- чилося багато російських білоемігрантів, просякнутих русофільським духом і надіями на «єдину неділиму Росію». На український рух чехи звикли дивитися зверхньо, як на щось таке зайве, що перешкоджало Росії стати сильною державою. Багато праці й політичного такту треба було, щоб паралізувати неприхильні до України настрої у Празі. Це виконував по мірі своїх сил найбільше О. Бочковський, що мав у чеському суспільстві давні широкі зв'язки у різних громадсько-політичних колах.

2 травня 1923 р. Сенат Українського вільного університету затвердив його до- центом кафедри соціології й доручив викладати націологію. Того ж року він отримав звання доцента соціології за габілітаційну працю на тему «Проблема революції у світогляді Т. Г. Масарика». Однак уже у квітні 1924 р. МЗС ЧСР відмовилося за- твердити його на посаді доцента на наступний академічний рік за браком коштів²⁰³.

²⁰¹ Вістник... – Ч. 58. – С. 648.

²⁰² Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 42–44.

²⁰³ Там само. – С. 47.

7 липня 1924 р. О. Бочковського обрали доцентом кафедри соціології Української господарської академії в Подєбрадах і 29 листопада того ж року професорська рада економічно-кооперативного відділу затвердила його штатним доцентом УГА. На цій посаді він пропрацював по 1935 рік, коли була ліквідована Академія, а її замінив Український технічно-господарський інститут. УТГІ дав змогу продовжити наукову та освітню діяльність викладачам УГА, серед них і О. Бочковському. УТГІ проіснував до часу окупації Чехословаччини нацистами у березні 1939 р.

Крім педагогічної роботи, О. Бочковський в той час опублікував цілу низку праць і статей. Серед них: «Націологія і націографія» (1923), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)» (1930) та ін.

Виокремимо одну з робіт ученого «Національне пробудження, відродження, самоозначення» (Подєбради, 1931)²⁰⁴. Праця цікава насамперед через критику О. Бочковським вирішення національного питання більшовиками у Радянському Союзі. Автор зазначав, що більшовики національне питання поставили революційно й політично прагнули його поладити, а «совітська конструкція націо-державних взаємовідносин теоретично, безсумніву, була надзвичайно цікавою спробою адміністративного мистецтва та техніки»²⁰⁵.

Посилаючись на твердження більшовицького націолога Г. Сафарова, що «совітська федерація – це найгнучкіша форма державного союзу», О. Бочковський іронічно підкреслив: «Теоретично й формально це так; але практично і реально – це зовсім не так». Адже для багатьох радянських національних областей і республік совітський режим національно означав утиск, щоправда, і головним чином з причин суспільно-політичного характеру. Справа розходилася в тому, що більшовики свідомо звузили поняття нації до класових рамок, хоч, на думку О. Бочковського, «їхні теоретики добре знають і розуміють, що це не так»²⁰⁶.

Для прикладу, як більшовики ставилися до національного питання, вчений наводив висловлювання одного з найвідоміших теоретиків більшовизму Бухаріна: «Поняття нації обіймає в собі всі класи даної суспільності. Тому, оскільки ми орієнтуємося саме на пролетарську диктатуру, ми не можемо виставляти гасла про право націй на самовизначення... цим самим визнавати також фіктивну т. зв. “волю нації”, що втілюється... у плебісциті т. зв. “цілого населення”, включаючи, отже, пануючі класи, або в установчих зборах, в парламенті, скликаному на підставі загального, рівного, безпосереднього й таємного голосування, що у першу чергу репрезентують пануючі класи». Більшовицькі націологи констатували, що «Бухарін, припускаючи для колоній – “для готентотів і бушменів, негрів, індусів і т. д.” “право на самовизначення”, для решти пропонував “самовизначення працюючих класів кожного народу”».

О. Бочковський з обуренням підкреслював: «Зайвим було б полемізувати з цим соціологічно кастрованим розумінням нації»²⁰⁷. Тому що більшовики зводили всю

²⁰⁴ Бочковський О. І. Національне пробудження, відродження, самоозначення. – Подєбради, 1931. – 22 с.

²⁰⁵ Там само. – С. 11.

²⁰⁶ Бочковський О. І. Національне пробудження, відродження, самоозначення... – С. 12.

²⁰⁷ Там само. – С. 12.

соціальну динаміку (активність) до класової боротьби й відповідно применшували всю суть нації до специфічних рамок класів. «З погляду соціологічної теорії це є перша і основна їхня (більшовиків) помилка», – рішуче заявляв учений. Далі він акцентував на тому, що в буденному житті таких помилок у більшовиків було набагато більше. Особливу увагу Бочковський звертав на те, що поняття класу й «диктатури пролетаріату» у них звелося політично до гегемонії власної партії, відповідно пануючої її фракції, кажучи просто, «кліки, або особи, як тепер, наприклад – Сталіна»²⁰⁸. Як бачимо, вчений ще на початку 1930-х років привернув увагу європейської громадськості до обмеження демократії в Радянському Союзі та поширення в країні культу особи.

Бочковський прекрасно усвідомлював, що історичний процес не зупиниться перед цими теоретичними фантазіями та утопіями більшовиків і обов'язково їх скорегує, як колись невірні прогнози Маркса й Енгельса стосовно національного розвитку народів Середньої та Східної Європи чи Балканів. Він зазначав: що, попри на вплив більшовицької революції на національне пробудження народів на території Азії та Європи, «у сутінку червоного прапора національно прокидається старий Орієнт», щоб згодом відкинути цю більшовицьку маску і виявити власне національне обличчя. Він вірив, що поневолені народи Азії та Африки, скинувши з себе колоніальний гніт і здобувши звичайні конституційні можливості для свого національного розвитку, не виправдають сподівання більшовизму, так як не виправдали надії червоної Москви поширити свій вплив на Західну Європу. Щобільше, серед свідомих громадських верств азійських народів більшовизм сприймали як месіянстичну філософію, а не як політичну чи суспільну ідеологію.

Бочковський наголошував, що світська державна система як своєрідний адміністративний кістяк, без сумніву, переживе історичне *intermezzo* їхнього політичного панування в Москві. Учений передбачив розпад Радянського Союзу, підкресливши, що «Східна Європа, визволена з ярма більшовицької *sui generis* (створеної для себе) “диктатури пролетаріату”, використає цю систему, коли прийде час політичної консолідації цієї частини нашого континенту»²⁰⁹.

Виокремимо ще одну зі сторін громадсько-політичної діяльності О. Бочковського – це праця в Комітеті представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодним в Україні. Не заглиблюючись у масштаби репресій і терору під час Голодомору 1932–1933 рр. у Наддніпрянщині, зазначимо, що це була війна сталінського керівництва проти українського народу, жертви якої становили за підрахунками різних дослідників від 4 до 7 мільйонів осіб. Голодомор мав виразний антиукраїнський характер, відбувався саме на українській етнічній території, вдарив по етнічному ядру української нації – селянству.

25 липня 1933 р. у Львові створили Український Громадський Комітет Рятунку України (УГКРУ) на чолі з головою УНДО Дмитром Левицьким і Діловий Комітет, своєрідний виконавчий орган УГКРУ, яким керував редактор часопису «Діло» Василь Мудрий, а також заснували часопис «За Україну»²¹⁰.

²⁰⁸ Бочковський О. І. Національне пробудження, відродження, самоозначення... – С. 13.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Діло (Львів). – 1933. – 28 липня; За Україну (Львів). – 1933. – № 1–2.

Підкреслимо, що українські еміграційні Комітети допомоги голодуючим на Великій Україні були засновані у Варшаві (голова Л. Чиколенко), Чернівцях (В. Залозецький), Бухаресті (В. Треппе), Брюсселі (Ю. Яковлів), Парижі (О. Шульгин), Берліні (о. П. Вергун), Вінніпегу (М. Степанишин), Нью-Йорку (О. Ревюк), Софії та Загребі²¹¹.

У Празі на установчому засіданні Комітету допомоги голодним в Україні 19 липня 1933 р. обрали Тимчасовий виконавчий комітет представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодуючим у складі: О. Бочковський, С. Русова, І. Паливода, Г. Омельченко, Б. Гомзин, І. Мірний і М. Феденко. Одним із головних завдань Комітету було розширення кількості його учасників та налагодження контактів з подібними комітетами в інших європейських країнах.

Тимчасова управа Комітету у своєму Комунікаті, розісланому редакціям газет і журналів, подала відозву «До українських емігрантських організацій»: «Нашим святим обов'язком людей, що живуть за межами більшовицького режиму, що можуть вільно думати й говорити, є прийти на допомогу нашим близьким, відкрити очі всьому світові на нелюдські знущання над українським народом, що в нерівній боротьбі підпав під панування московських насильників, у хвилини знесення від людських страждань морально підтримати братів наших і посильно допомогти їм.

Тяжка й відповідальна задача лягає на людей, що в цей несприятливий час покликані для цієї праці, але в кого в грудях б'ється серце українське, той віддасть усі свої сили для допомоги рідному народові».

Відозва закінчувалася закликом до всієї української еміграції «без різниці поглядів та переконання – творити комітети для допомоги голодуючим на Україні, а організації, що вже повстали з цією ціллю, просимо про контакт та взаємну інформацію»²¹². Така інформаційна акція принесла свої плоди. Кількість організацій у Комітеті зросла з 31 до 35, а також створено його філію у Братиславі.

Загальні збори українських організацій у Чехословаччині 10 серпня 1933 р. затвердили програму подальших дій Комітету й обрали його постійну управу на чолі з О. Бочковським. До її складу входили також А. Галька, І. Паливода, Г. Омельченко та Б. Гомзин. Комітет утворив дві комісії: організаційно-фінансову (Г. Омельченко), що займалася збором коштів серед українців Чехословаччини для голодуючих в Україні, і редакційно-пропагандистську (Г. Гомзин), завданням якої було документувати свідчення про голод, поширення здобутих відомостей серед світової громадськості, подавати огляди про голод до європейських та світових засобів масової інформації. Крім того, Комітет готував відозви до різних організацій, листи-звернення, робочі звіти про Голодомор на Великій Україні, а під редакцією О. Бочковського почав видавати чеською мовою часопис «Hlad na Ukrajině»²¹³.

Комітет звертався до всіх українських емігрантів інформувати чехословацьку громадськість про справжнє становище в Україні, пропагувати українську допомогую акцію, подавати до пресового відділу Управи Комітету найрізноманітніші матеріали про голод і все, пов'язане з акцією Комітету, – вирізки з газет і журналів із

²¹¹ За Україну. – 1933. – № 1–2. – С. 3–8.

²¹² Комунікат. Ч. 2. 19.VIII.1933 р. Управи Комітету представників Українських організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні. Безплатний додаток до «Українського тижня». – 1933. – С. 1–2.

²¹³ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 58–59.

значенням органу, дати й числа, перевірені розповіді втікачів з радянської України, витяги (копії) з надісланих листів²¹⁴.

Проте, незважаючи на різні заходи українських еміграційних громад у багатьох країнах, лідери найбільших і наймогутніших світових держав залишалися глухими, не хотіли чути про страшний злочин, який чинили більшовики проти української нації, не надавали ніякої допомоги голодуючим в Україні. Навпаки, частина політиків займала прорадянське становище, прагнула передусім налагодження економічного співробітництва з Радянським Союзом.

Так, голова французького сенату Едуард Ерріо, колишній прем'єр-міністр Франції, мер Ліона, який на запрошення радянського керівництва в кінці серпня – на початку вересня 1933 р. перебував у СРСР, відвідавши низку міст, заводів, колгоспів, музеїв і наукових установ, в яких йому влаштовували показовий теплий прийом, після свого прибуття на батьківщину цинічно спростовував відомості про Голодомор в Україні, таким способом дезінформував французьку і світову суспільність.

Така безпринципність французького політика змусила О. Бочковського 5 вересня 1933 р. звернутися з «Отвертим листом» до Едуарда Ерріо. У цьому листі вчений підкреслив, що голод в Україні є штучною, спланованою акцією більшовицької влади з метою знищення українського народу, який не хоче миритися і визнавати більшовицький режим на своїй землі. Цей лист був одним із небагатьох особистих протестів проти європейської політики подвійних стандартів: «Не може бути двох думок про те, що в цьому історичному двобої симпатії культурного світу мусять бути на боці задушеної України, а не совітської Москви»²¹⁵.

«Отвертий лист» О. Бочковського 9 вересня 1933 р. оприлюднив львівський часопис «Діло», 17 вересня 1933 р. – паризький «Тризуб», а згодом – американська щоденна газета «Свобода», низка французьких і бельгійських часописів. Чеською і французькою мовами лист опублікував часопис «Hlad na Ukrajině»²¹⁶.

Однак критичні виступи української преси та громади загалом не змінили поглядів Е. Ерріо стосовно голоду в Україні. У журналі «L'Information» він опублікував низку статей, в яких підкреслював захоплення ідеями гітлеризму на українських землях, а своїх критиків, як і прихильників антирадянської позиції, таврував гітлерівськими агентами²¹⁷.

Учений не забарився з відповіддю Е. Ерріо, надрукувавши у часописі «Діло» статтю «Пан Ерріо – Совіти та голод на Україні»²¹⁸. Автор наголошував на захопленні французького політика московським більшовизмом, яке «зростає тепер, мовляв, у геометричній прогресії та явно еволюціонує від захоплення до закохання, від совітофільства до совітоманії... Через те саме з людьми закоханими, як відомо, неможлива ніяка дискусія на тому об'єкті їхнього захоплення. Бо найбільш характеристичною для них є прикмета: бачити те, чого немає, і не бачити того, що в дійсності є»²¹⁹.

²¹⁴ Комунікат. Ч. 2. 19.VIII.1933 р. Управи Комітету представників... – 1933. – С. 2.

²¹⁵ Діло. – 1933. – 9 вересня.

²¹⁶ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 60.

²¹⁷ Там само. – С. 61.

²¹⁸ Діло. – 1933. – 12 і 13 грудня.

²¹⁹ Діло. – 1933. – 12 грудня.

О. Бочковський піддав нищівній критиці радянофільську позицію Е. Ерріо. Науковець підкреслював, що вся світова спільнота знає про голод на Радянщині, про це пише й світова преса, а з Радянського Союзу щоденно надходять сумні звістки про масове вимирання людей з голоду. «Ніхто, поважно думаючий, не сміє заперечувати цього трагічного факту, – з гнівом й обуренням констатував автор. – Один лише п. Ерріо з подиву гідною непохитністю та впертістю каже і повторює: Все це брехня та політичний шантаж! Ніякого голоду на Україні нема»²²⁰.

Учений зазначав, що у своєму «Отвертому листі» він ще сумнівався і навіть не хотів вірити, що ліонський мер «прихильник і каменярь Нової Європи захоче бути хоча принагідним спільником Москви в її кривавому погромі України... Я помилявся. Пан Ерріо свідомо і без застереження став на бік Совітів, а, отже, і проти жадливої неволі українського народу, нелюдськи катованого більшовицькими окупантами...»²²¹. Проте це ніяк не вплинуло на кар'єру політика і не змінило прорадянського зовнішньо-політичного курсу Франції.

У листі до А. Жука від 4 вересня 1933 р. вчений писав: «Висилаю Вам (до часопису “За Україну”) статтю до збірника, коли буде Вам до вподоби і змісту, то видрукуйте її. На мою думку, слід при кожній нагоді таврувати безличну поведінку Європи у справах більшовизму. Через те саме я написав статтю. Власне, тепер, коли Європа має реагувати на цю підлоту, треба це пригадати. І тим більше, що є нагода, щоб Європа показала своє моральне обличчя з приводу спричиненого голоду на Україні»²²².

Стаття О. Бочковського «Безхребетна Європа (Europa invertebrate)» була опублікована у вересні 1933 р. у часописі «За Україну». Автор, проаналізувавши історико-політичні та моральні причини соціальної розбещеності європейського суспільства, засудив подвійні стандарти окремих представників західноєвропейської еліти, для яких «советська Москва – це Мекка майбутнього відновленого людства». Тому «супроти більшовизму сучасна Європа не спромоглася піднятися до всеєвропейського солідаризму... не змогла просто по-людськи відчутти кривавий жах советської дійсності та по-старому запротестувати проти більшовицького терору стихійним “Не можна мовчати!!!”».

Науковець з обуренням писав, що «безхребетною сучасна Європа є лише кон'юктурно. Вона мовчала на більшовицькі душогубства, але стихійно відгукнулася на методи німецького гітлеризму. Бо ті ж самі люди, що ухиляються від протестів проти більшовиків або навіть виявляли своє советофільство, тепер стали на чолі міжнародної акції проти гітлеризму...» Учений запитував, чому таке стало можливим, адже політичні методи гітлеризму нічим не відрізнялися від більшовицьких.

На думку вченого, це питання ще можна вирішити: «Ще не пізно протестувати проти більшовицького терору. Європа мусить надолужити те, що злочинно досі прогавила. Протестуючи проти диктатури Гітлера, мусить протестувати проти диктатури

²²⁰ Діло. – 1933. – 13 грудня.

²²¹ Там само.

²²² Центральний державний історичний архів України, м Львів (далі – ЦДАЛ України). Колекція мікрофільмів № 9 із документів Архіву Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, що зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві. М/ф 75098. Листи до Андрія Жука (1931–1939) на “Б-К”. – Арк. 3.

Сталіна. Лиш тоді її протест не буде кон'юктурним, але досягне вершин морального пафосу на вислів людяності й засуду насильства взагалі»²²³.

Українська громада в Празі, відгукнувшись на пропозиції Громадського комітету у Львові, провела 29 жовтня 1933 р. День національної жалоби і протесту. У церкві Св. Климента відбулася панахида за померлими від голоду, а після богослужіння – величаві протестаційні збори громадськості, на яких з надзвичайно емоційною промовою виступив О. Бочковський²²⁴.

У 1930-х роках учений став співзасновником Української наукової асоціації, завданням якої було досліджувати «минуле й сучасне української культури, природу, техніку, господарство, правниче, соціальне й громадське життя українського народу та зв'язки його з іншими країнами і націями»²²⁵. Він також долучився до роботи Бюро сіоністичної пропаганди, на засіданні якого виступав з лекціями з національної проблеми.

Науковець брав активну участь у роботі Товариства прихильників Української господарської академії (ТПУГА) у ЧСР з осередком у Празі. 17 листопада 1934 р. на з'їзді членів Товариства О. Бочковського обрали його головою.

Улітку та восени 1936 р. О. Бочковський на запрошення Канадського союзу українських самостійників відвідав Північну Америку. Своїм завданням він вважав популяризувати ідею ТПУГА серед української громадськості в Новому Світі, а центральною проблемою своїх викладів – націю в її визвольних змаганнях!

У Канаді він відвідав 81 населений пункт, проїхавши країну від Атлантичного до Тихого океану, зробивши 105 доповідей для представників української еміграції. У США був недовго, відвідав лише п'ять міст і провів 10 виступів.

Дорогою з Нью-Йорка до Європи вчений відвідав Українське Бюро у Лондоні, зустрівся з редактором і секретарем журналу «Contemporary Russia» та послом Девісом і виступив на засіданні Англійсько-українського комітету з доповіддю «Українська справа і Англія».

Перебування О. Бочковського за кордоном мало не лише моральний успіх, але й принесло Товариству матеріальну підтримку з боку української еміграції – 3 834,45 американських доларів готівкою і 119,25 доларів переказами, за нинішнім курсом ця сума становила би 64200 доларів²²⁶.

Восени 1937 р. вчений на запрошення студентів і прихильників УГА і УТГІ здійснив наукову подорож до Франції. Тут він, крім публічних виступів, відвідував культурні та наукові французькі установи й прихильні до українців політичні інституції та редакції часописів у Парижі та провінції. Крім того, сума зібраних ним пожертв становила 3600 франків готівкою та близько 1000 франків поштовими переказами, що за тодішніх умов було «надміру очікуваною сумою»²²⁷.

Ще перед літом 1939 р. вчений готувався до нової подорожі до Америки, виношував широкі плани і тішив себе надією на нову зустріч з американськими українцями.

²²³ Бочковський О. І. Безхребетна Європа / О. І. Бочковський // За Україну (Львів). – 1933. – С. 11–12.

²²⁴ Український тиждень (Прага). – 1933. – № 47. – С. 3.

²²⁵ Тризуб. – 1933. – № 44. – С. 31.

²²⁶ Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський... – С. 72, 78–79.

²²⁷ Там само. – С. 91–92.

Однак не судилося. Важка хвороба – лейкемія, незважаючи на всі зусилля лікарів, призвела до його смерті 9 листопада 1939 р.

У некролозі друга, опублікованому в американській «Свободі» 11 грудня 1939 р., говорилося: «13 листопада тлінні останки Ольгерда Бочковського спалено в крематорії в Празі, в присутності цілої української Праги та всіх приятелів Небіжчика – українців і неукраїнців, що прийшли віддати йому останній поклін. Не було на похороні ні вінків, ні промов: так хотів у своєму заповіті сам Небіжчик. Лише перед труною, вкритою синьо-жовтим прапором, зеленів вінок із смереки та грав орган ті мелодії, які любив Ольгерд Бочковський за життя». Похований на Ольштинському цвинтарі у Празі.

О. Бочковський – один із засновників української націології. Метою українського народу він вважав здобуття націократії – політичного самовизначення в окремій державі. Вона повинна заступити церкву й державу як організаційні чинники політичного розвитку, знайти живу форму для реалізації права народів на їхнє самовизначення. Він розумів націократію як витвір окремого, нового типу Української держави. О. Бочковський – автор численних праць з проблем теорії та історії націй, боротьби пригноблених народів, зокрема й українського, за національне визволення і національно-державне самовизначення. Він усе своє життя був палким прихильником державної незалежності Української держави.

Ivan Pater. Union for the Liberation of Ukraine and Olgerd-Ipolyt Bochkovskyi: Practical Connection to the National Liberation Movement

This paper reports on the scientific and journalistic activities of Olgerd-Ipolyt Bochkovskyi during the First World War. Special attention is paid to his views on the Ukrainian question, the national awakening of enslaved peoples, the aggressive policy of Russia towards Ukrainians and other European nations, and Ukrainian-Polish relations. The scientist's contribution to the development of theoretical problems of national formation and nation study is shown.

Keywords: Olgerd-Ipolyt Bochkovskyi, national question, nation, nationalism.